

**Elşən Nəsimov**

## **Avrasiyanın geosiyasi mühiti**

**ABŞ, NATO, Rusiya və Çinin  
qlobal və regional rəqabətləri fonunda  
Avrasiyanın geostrategiyasının  
(hərbi-coğrafi strategiyasının) formalaşması:  
tarix və mövcud zaman kontekstindən baxış**

***İnsan hüquqlarının qorunması;  
Təhlükəsizliyin təmin olunması;  
Geosiyasət***

**BAKİ - 2013**

Elmi redaktor:

Aytən Mustafayeva  
AMEA-nın İnsan Hüquqları  
İnstitutunun direktoru,  
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,  
Milli Məclisin üzvü

Rəyçi:

Turab Qurbanov  
siyasi elmlər doktoru

E.M.Nəsimov. Avrasiyanın geosiyasi mühiti. ABŞ, NATO, Rusiya və Çinin global və regional rəqəbləri fonunda Avrasiyanın geostrategiyasının (hərbi-coğrafi strategiyasının) formalaşması: tarix və mövcud zaman kontekstindən baxış. İnsan hüquqlarının qorunması; təhlükəsizliyin təmin olunması; geosiyasət. Bakı, "Elm və Təhsil", 2013, 124 səh.

Kitabda Avrasiyanın XX əsrin ikinci yarısı boyu formalaşmış, eləcə də müasir dövrdə formalaşmaqda olan geosiyasi mühitin nəzəri əsasları öz əksini tapır. Əsərdə Avrasiyanın geostrategiyasının əsas formalaşdırıcıları olan ABŞ, NATO, Çin və Rusiya kimi oyunçuların qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətlərinin kontrları şərh olunur. Belə qənaətə gəlinir ki, XX əsrdə olduğu kimi, XXI əsrdə də həmin böyük aktorlar Geosiyasi Avrasiyanın (Avrasiya coğrafiyası üzərində siyasi strukturun, siyasi sistemi əks etdirən formanın) yardmcılarıdır. Bu məsələnin geosiyasi baxımdan şərh zamanı xüsusilə dünyanın ən nəhəng hərbi-siyasi qurumu olan NATO-nun rolunun XXI əsrdə artdığının təhlil obyektı olması əsas prinsip kimi götürülür və həm də belə nəticələrə gəlinir ki, Rusiya və Çin kimi aparıcı aktorlar öz geostrateji maraqlarını məhz NATO ilə rəqəbat fonunda formalaşdırırlar. Avrasiyada formalaşan geosiyasət məhz bu materikin siyasi strukturunun çoxmərkəzli olmasını şərtləndirir. Ümumiyyətlə, Avrasiyada "siyasi panellər" və onların aralıq birləşmələri olan "siyasi bloklar"ın mövcudluğu faktları bu materikin vahid və tərkib hissələrdən ibarət olan bütövlüklərdən təşkil olunması qənaətinə gəlməyə əsas vermiş olur.

Kitabda beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək siyasətinin dövlətlərin və bütövlükdə insanların hüquqlarına xidmət etməsinin ümumiləşdirilmiş əsasları qeyd edilir. Belə qənaətə gəlinir ki, insan hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində təşkil olunan beynəlxalq təhlükəsizlik siyasəti həm də geosiyasi maraqların formalaşmasına xidmət edir ki, bu da özlüyündə Avrasiyada güc mərkəzləri arasında gərginliyin ortaya çıxmasının əsaslarını təşkil edir.

Kitab beynəlxalq münasibətlər sahələrinin oxucuları üçün faydalı ola bilər.

ISBN 978-9952-8142-3-1

4804000000 – 578

– qrifli nəşr

N098 – 2013

© Nəsimov E., 2013

## MÜNDƏRİCAT:

|                                                                                                                                       |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| GİRİŞ.....                                                                                                                            | 4   |
| İnsan hüququ, dövlət hüququ və təhlükəsizlik<br>amilləri .....                                                                        | 19  |
| Beynəlxalq təhlükəsizlik, insan hüquqlarının<br>təmin olunması və geosiyasət .....                                                    | 28  |
| Geosiyasi Avrasiya –XX əsrin II yarısının<br>tarixi-siyasi fonunda .....                                                              | 36  |
| XX əsrin ikinci yarısının geosiyasi mənzərəsinin<br>əsasları-ümumiləşdirilmiş siyasi təhlil .....                                     | 52  |
| Çoxqütblü və çoxpanelli "Geosiyasi Avrasiya" –<br>mövcud zamanda formalaşma prosesləri .....                                          | 76  |
| Avrasiyada siyasi mərkəzlər arasında rəqəbat.<br>NATO-Rusiya əməkdaşlığı və rəqabəti –<br>mövcud zaman baxımından siyasi təhlil ..... | 86  |
| Avrasiyada siyasi mərkəzlər arasında rəqəbat –<br>NATO-Çin rəqabəti- mövcud zaman baxımından.....                                     | 90  |
| Aralıq geosiyasi məkanlar və Azərbaycan .....                                                                                         | 95  |
| Avrasiyanın mövcud geosiyasi vəziyyətinə dair<br>ümumiləşdirilmiş siyasi analizlər yolu ilə<br>gəlinmiş qənaətlər .....               | 108 |
| NƏTİCƏ .....                                                                                                                          | 114 |
| İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT ..                                                                                                | 116 |

## GİRİŞ:

Siyasi hadisələr müvafiq trayektoriyalar üzrə (*burada trayektoriya dedikdə, təfəkkürdə ilk növbədə siyasətin əksini tapdığı mücərrəd formalı istiqamətlər- məkanlar üzərində və subyektlər arasında olan xəyali xətlər, nəzərdə tutulur*) əlaqəli əsaslarla baş verərkən dəyişiklikləri əmələ gətirir. (*Qeyd: siyasət əslində material-maddi aləm üzərində təsirlərlə müşahidə olunan əməl və fikirlərdən ibarət olan mücərrəd bir anlayışdır*). Ümumiyyətlə isə səbəbsiz, əlaqələrsiz hər hansı bir hadisənin (hadisələr toplusunun) baş verməsini düşünmək absurddur. Xüsusilə, qloballaşan XXI əsrdə şəbəkəlaşmış və əksər hallarda piramidal xarakteri almış (yəni mərkəzlərin iyerarxik piramidal forması) və ətraflarda şaxələnmiş sistemlərə xas olan vəziyyətlərdə hadisələrin zəncirliliyi forması geniş vüsət almışdır. Şəbəkəlaşmış **müstəvidə** hadisələrin baş verməsi onunla bağlı olan digər hadisələr üçün də səbəb və zərurəti ortaya çıxarır. Zərurətin daxilindən yeni bir zərurət və gerçəklik meydana gəlir. Məsələn, dünya siyasəti sistemi elə formalaşmış, dövlətlər arasında beynəlxalq əlaqələr elə təşkil olunub ki, bir təsiredici məkanda (*sistemin birləşdirici mərkəzlərində, məsələn, güclü iqtisadiyyata malik olan dövlətlərdə*) baş verən və sistemin əvvəlki sabit dinamik hərəkət mexanizminə əks olunan hadisələr cəmi, yəni, proseslər, sistemin həmin mərkəzlə çox yaxın olan digər mərkəzlərində və aralıq nöqtələrində (*məsələn, kiçik gücə malik olan dövlətlərdə*) müəyyən dəyişiklikləri əmələ gətirir və zərurətə çevrilir. Məsələn, dünya iqtisadi böhranlar və beynəlxalq siyasi böhranlar bu kimi vəziyyətləri yarada bilər. Belə xarakterli proseslər daha çox sıx formalı integrasiya prosesində olan regionlarda, məsələn, Avropa İttifaqında, qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Hal-hazırda Avropa İttifaqı elə bir iqtisadi-siyasi təsisat forması alıb ki, bu qurum daxilində baş verən proseslər ümumiyyətlə bir dövlət daxilində baş verən

proseslərlə mahiyyət etibarilə analoqluq (eynilik), həm də uyğunluq təşkil edir. İttifaq daxilindəki hadisələr İttifaqın ayrı-ayrı dövlətlərində uyğun hadisələrin meydana gəlməsinin əsaslarını yarada bilər. Bu baxımdan da belə qənaətə gəlmək olar ki, hadisələrin indiki şəbəkəlaşmış zamanda təsadüflüyü məsələsi şübhə doğurur və burada zərurət kriteriyası daha çox rola malik olur. Belə qəbul etmək olar ki, sistemdəki zərurətin özü də iki baza istiqamətdən meydana gəlir: **birincisi**, sistemin daxilində olan tarazlığın (*şərti- təqribi və mütləq- qəti tarazlıq*) hadisələrin gedişatı əsnasında pozulması zamanı (*burada bir mərkəzdə və xətdə ola bilər ki, hadisələrin çəkisi artıb-azalsın*); **ikincisi**, sistemin daxilində müəyyən ünsürlərin qəsdən pozuculuq fəaliyyəti zamanı. Hər iki halda hadisələrə aid olan zərurəti görmək olur və iradənin iştirakı mümkün variantla çevrilir.

Ümumiyyətlə, belə bir prinsipdən də çıxış etmək olar ki, eləcə də elm yolu ilə sübut olunub ki, həyatda hər bir element və ya da elementlər qrupu digər elementlərin təsirlərindən hərəkətə gəlir. Təsirlər, əks təsirlərlə (*aktiv və passiv qaydada, birbaşa və dolayı yollarla, vasitəli formada*) əlaqəlidir. Təsir və əks təsir vəhdətində hərəkətlərin zəncirvari əsasları formalaşmış olur. Bu baxımdan belə qənaətə gələ bilərik ki, **bütün hadisələr zərurətə bağlıdır**. Təsadüflüyü (burada qeyri-iradəliyi, gözlənilməzliyi) isə zərurət içərisində axtarmaq daha məqsədəuyğundur. Hadisələrin gözlənilməz anı, baş verməsi zahirdə təsadüflüyü ortaya çıxarır. Eyni zamanda kainatın və onun tərkibində olan təbiətin nizamlı quruluş sistemi prinsipindən çıxış edərək, belə qənaətə gəlmək olar ki, bütün hadisələr zəruri olaraq, əsaslanmış köklərə söykənərək baş verir. Təsadüflük isə hadisənin istiqamətinin və səbəbinin görünmədiyi halda meydana gələn bir təzahür və real gerçəklik kimi qəbul oluna bilər. Hadisələrin obyektiv gerçəklikdə baş verməsi və şüurda əks olunması, hadisələrin yeni təzahür forması və məzmunu elə yeniliklərin meydana gəlməsini



şərtləndirir. Yeni aləm (material-maddi və mücərrəd-təsəvvür) yeni fikirləri və baxışları, eləcə də yeni istiqamətləri ortaya çıxarır.

Yeniliklər hadisələrin və material aləmin baş beyində yeniləşən obrazıdır, inikasıdır, cisim və hadisələrin əlamətlərinin əks olunmasıdır. Yeniliklər zamanı yeni elementlərin yeni obrazları beyində əks olunur və bu da özlüyündə yeni baxışların meydana gəlməsinin əsaslarını yaradır. Yeni baxışlar təzələnməmiş və inkar olunmuş baza məlumatlar üzərində meydana gələn vəziyyətlər kimi qəbul oluna bilər. Yeniliklərin əmələ gəlməsinin özü də insanların təsəvvürlərində mövcud olan element obrazları ilə razılaşmanın olmadığı hallardan irəli gələn, həmçinin yeni təsirlərdən ortaya çıxan hadisələrə çevrilir.

Daxili və xarici təsirlər ucbatından baş verən dəyişikliklər zamanı mövcud olan vəziyyətlərin tərkib ünsürləri, vəziyyətləri meydana gətirən ünsürlər mütləq (qəti) və nisbi (şərti və dəyişkən) əsaslarla ya tamamilə, ya da qismən dəyişikliyə məruz qalırlar. Burada ilk növbədə forma dəyişikliyi görünür, məzmun dəyişikliyi isə dərk olunur. Forma özü də dərk olunur, qavranılır. Forma və məzmun dəyişikliyinə real mahiyyəti qavranılmaqdan (qavrayışdan), dərk olunmaqdan üzə çıxır. Belə bir məntiq meydana gəlir ki, istənilən məzmun və forma qavranılındır. Beyinin sistemli funksiyası ardıcıl və sistemli qavramanın əsaslarını təşkil edir. Ardıcıl olaraq meydana gələn forma və məzmun yetkin təfəkkürün formalaşmasının əsaslarını üzərə çıxarır. Bu baxımdan da siyasi hadisələrin ardıcıl olaraq qavranılması, baş beyində obrazların formalaşması, siyasi təfəkkürün formalaşması elə siyasi hadisələrin əlaqəli qaydada dərk olunması üçün müvafiq əsasları şərtləndirir.

Hər bir dəyişiklik tərkib və məkanla əlaqəli olan və yeni obrazların yaradılması ilə (baş beyində) xassələnen hadisədir, gerçəklikdir. Dəyişikliklər zamanı ya elementlər (tərkib elementlər) tərkibini dəyişirlər, yəni tərkib baxımından hissə

elementlərini itirirlər, eləcə də yeni tərkiblər əlavə edirlər, ya da elementlərin (element birləşmələrinin) məkan dəyişmələri baş verir. Məkan dəyişmələrinin özü də elə tərkib dəyişmələri zamanı da meydana gəlir. Buradan da belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, forma dəyişikliyi və məzmun dəyişikliyi özündə məkan dəyişmələrini əks etdirir. Məkan dəyişmələrinə istinadən müşahidə nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, forma dəyişikliyi olmadan məzmun dəyişikliyi və yaxud da, məzmun dəyişiksiz forma dəyişikliyi ola bilməz. Hər bir elementin yerdəyişməsi və digər məkanlarda yer alması elə forma və məzmun dəyişikliyinə əks etdirir. Məzmun formaya, forma da məzmunla mütənəsibdir. Bir-birinin daixində və xaricində, struktur görünüşündədir. Formanın tərkibi (hərəkətdə olarkən) elə məzmundur, element xassəsidir.

**Siyasi hadisələrin dəyişməsi zərurətləri.** Dəyişiklikləri biz ictimai-siyasi hadisələrlə də əlaqələndirsək, eyni zamanda onun özündə də axtarsaq, belə qənaətə gələ bilərik ki, dünyada baş verən proseslər dünya siyasətinin mahiyyətini, həmçinin görünən tərəfini dəyişə bilər. Hər an meydana gələn dəyişiklik *(daha çox üst dəyişikliyi. Üst dəyişikliyi hər an alt dəyişikliyə, yəni baza dəyişikliyinə elementləri ötürür və onu möhkəmlədir və bu yolla da bazada da bir qədər dəyişiklik əmələ gələ bilər.<sup>1</sup> Məsələn, iqtisadiyyatın üst sahələrdə inkişafı-infrastruktur və xidmət sahələrində, onun alt sahələrində – sənaye məhsulları istehsalında bir qədər dəyişiklik yarada bilər. Burada tələblər amili mühüm rol oynayır)* tarixi üzərə çıxarır.

**Tarix-gerçəklikdə təzahür edən forma və məzmunun ardıcıl şəkildə mövcudluğunu əks etdirən anlayışdır, desək, yanılmırıq.** Dəyişikliklər zamanı əksər hallarda baza mahiyyəti kəsb edən hadisələr (buna köklü hadisələr də demək olar), dəyişməz *(yəni fundamental əsaslarla dəyişməz)* qalır.

<sup>1</sup> Nəsimov E.M. Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010.-116 səh., ss.108-110.



Fundamental mahiyyət immanent olur və məhz istənilən bir hadisənin daxili gerçəkliyini əks etdirir. Bu nöqteyi-nəzərdən də fundamental hadisələrin məzmununda köklü dəyişikliklərin baş verməsini hər an gözləmək mümkün deyil. Köklü dəyişikliklər o dəyişikliklərə deyilə bilər ki, dəyişikliklər zamanı mövcud elementlər toplusunun olduğu məkanda elementlərin məkan və tərkib dəyişmələri böyük axın etibarilə, köklü olaraq yerdəyişməyə məruz qalır. Bu anda istənilən sistemin daxilində böyük həcmli yerdəyişmə prosesləri müşahidə olunur, axınlar meydana gəlir. Məsələn, müharibələr anında, ərazi işğalları zamanı sistemdəki (dövlətdaxili sistemdə, eləcə də beynəlxalq əlaqələr sistemində) köklü dəyişikliklərin şahidi olmaq olur.

Fundamental hadisələrin törədiciləri olan subyektlərin baza maraqlarının mövcudluğu onların fundamental hadisələr törətməsinin əsaslarını təşkil edir. Fundamental hadisələr, o hadisələrə demək olur ki, hansı ki, onlar daima subyektlərin (hadisələri törədənlərin) maraqlarına bağlı olmuş olur. Həmin subyektlərin elə özlərinin daxili mahiyyətindən irəli gələn gerçəklikdən ortaya çıxmış olur. Məsələn, dövlət elə dövlət quruluşuna, bundan irəli gələrək müəyyən funksiyaya malik olduğuna görə fundamental fəaliyyət göstərir. **Dövlətin fundamenatlığı** onun idarəetməsində özünü büruzə verir. İdarəetməyə təşkilati funksiyalar da aid olur. Dövlətin fundamentallığı həm də onun özünə xidmətindədir. Bu, dəyişməyən (köklü olaraq xassəyə bağlı olan və dəyişməyən) bir reallıqdır və bütün hərəkətlər də məhz bu dəyişməyən reallıqlara bağlıdır. Buradan da belə qənaətə gələ bilərik ki, dəyişən proseslər dəyişməyənlər üzərində həyata keçirilir. Məsələn, iqtisadi islahatlar və siyasi sistem islahatlar həyata keçirilərkən baza prinsiplər özünü qoruyub saxlayır, proseslər əsasən bu baza prinsiplərə uyğunlaşdırılır. Dəyişməyənlər təbii xassələrə malik olur, dəyişmə prosesləri də həmin dəyişməyən xassələrə xidmət edir. Buradan dəyişmənin və dəyişməmənin

mütləq və nisbi formaları meydana gəlmiş olur. Dövlətin fundamental siyasəti onun fəaliyyətinin fundamental istiqamətlərini (insanların maraq göstərdikləri bütün sahələr üzrə) meydana gətirmiş olur. Məsələn, proteksionizm fəaliyyəti bütün dövlətlərin daxili quruluş və məzmun mahiyyətindən irəli gələn bir xüsusiyyətdən ortaya çıxandır. Dövlətin bütün siyasəti məhz bu proteksionizmdən (birbaşa və dolay yollarla) kənara çıxma bilməz. Əks halda dövlətin özü məhv ola bilər. Dövlət siyasətinin fundamentallığı məkan etibarilə onun həm daxili, həm də xarici siyasətində meydana gəlmiş olur. Dövlətin formalaşması prosesləri fundamentalizm üzərində qurulur desək, yanlışdır. Beynəlxalq münasibətlərin özü formalaşmaq baxımından zəruri proses olduğuna görə fundamentallığa bağlıdır. Yəni dövlətlər indiki qloballaşan dünyada tək (*beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş vəziyyətdə*) yaşaya bilməzlər. Dünyada çoxlu sayda dövlətlərin mövcudluğu və tələbatları ödəmək baxımından qeyri-tarazlı resurslar elə fundamental əsaslı, köklü prinsiplərə söykənən əlaqələrin yaranmasının əsaslarını ortaya çıxarmış olur. (*Qeyd: indiki dünyada mövcud olan inkişafın yaratdığı resursların özləri də beynəlxalq münasibətlərin zəruriliyini ortaya çıxarmış olur. Bir və ya bir neçə dövlətdə mövcud olan inkişafın məhsulu olan hər bir elementi digər dövlətlər də əldə etməyə cəhd atırlar. Bu, həm resursa sahib olan dövlətə, həm də onu qazanmaq istəyən dövlətə sərf edir. Bu şəkildə beynəlxalq əlaqələrin zəruriliyi amili meydana gəlmiş olur*). Buradan da belə nəticəyə gələ bilərik ki, istənilən köklü varlıq, mövcudluq, o cümlədən hərəkət edən komponent və kompleks, sistem, mexanizm bir bütöv və sturktur olaraq fundamentallığa, o da özlüyündə zərurətə bağlıdır. İnsan hərəkətlərinin zəruriliyi də onların baza maraqlarına söykənir.

Siyasi məzmunu və formanı özündə əks etdirən fundamentallıq və baza dəyişməzlik prinsipindən çıxış edərək, belə qənaətə gəlmək olar ki, **Avrasiyada** da fundamental güc

mərkəzləri vardır və onların maraqları elə güc mərkəzləri kimi güclənmələrinə, potensiallarının artmasına xidmət edir. Avra-siyanın güc mərkəzləri, onların mövcudluqları və fəaliyyəti *(qeyd: əslində formanın, strukturun mahiyyəti, məsələn, dövlətin mahiyyəti, onun hərəkətidir. Dövlət hərəkətdə olarkən canlı bir orqanizm kimi öz formasına xidmət etmiş olur)* bu geosiyasi materikin daxili mahiyyətini əks etdirir. Yaranmış reallıq və məzmun gerçəkliyi onu göstərir ki, Avrasiyada güc mərkəzləri olmadan, böyük güclərin siyasəti olmadan təkmil və fundamental siyasət də ola bilməz. Avrasiyanın siyasi sistemi məhz bu güc mərkəzlərinin siyasi çəkirlərindən və fəaliyyətlərinin miqdarından asılıdır. Dövlətlərin beynəlxalq aləmdə mübarizələri və rəqabətin özü də formalaşmaq baxımından fundamentalizmin əsaslarından irəli gəlir. **Rəqabət** daxildən gələn bir mübarizə forması olduğundan, daima dövlətlərin özlərində, onların fəaliyyətlərində yaranmış olur. Buradan da belə məntiqi nəticələrə gəlmək olur ki, geosiyasət əslində təbii olaraq yaranan müəyyən formalı bir məzmundur. Bu məzmun daxili (sistem daxili) və xarici (sistem xarici) təsir və əks-təsirlərdə özünü saxlayır və gücləndirir. Fikrimizi bir qədər real hadisələrə bağlayaraq, aydın və sadə şəkildə söyləsək, belə qənaətə gələ bilərik ki, dövlətin geosiyasətini onun daxili siyasəti və resursları, eləcə də beynəlxalq münasibətlərdə istifadə etdikləri resursları yaradır. Dövlət varsa, onun geosiyasəti də var. Siyasət məkan üzərində olduğundan və coğrafi komponentlərə bağlı olduğundan və canlı şəkildə *(sistemin canlı olması burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir)* həyata keçirildiyindən mütləq qaydada geosiyasəti meydana gətirmiş olur.

Ümumiyyətlə, bir məsələni də qeyd etmək olar ki, siyasi hadisələrin tarixi təkrar olunmasında oxşarlıqlar və uyğunluqlar vardır. Bu oxşarlıqlar və uyğunluqlar hadisələr arasında sonrakı bağlılıqlar trayektoriyasını meydana gətirir.

Son dövrlərin siyasi prosesləri onu göstərir ki, dünya siyasətinin, eləcə də Avrasiyanın fundamental bazasında **köklü dəyişikliklər** *(fundamental siyasətin ilk qatı baxımından)* yoxdur, yəni böyük dövlətlər olduğu kimi qalırlar *(məsələn, SSRİ parçalansa da onun nüvəsi olan Rusiya qalmaqda davam edir)*, sadəcə olaraq, fəaliyyətin özündə **istiqamət dəyişiklikləri** yaşanır. Dövlətlərin fundamental siyasətləri yenə də onların mövcudluqlarına və güclənmələrinə xidmət edir. Dövlətlərin yaratdıqları siyasi, iqtisadi və hərbi təşkilatlar, qurumlar da dövlətlərin fundamental siyasətlərinə xidmət etmiş olur. Bu baxımdan belə qənaətə gələ bilərik ki, dövlətin hüquq onun vətəndaşlarının hüquqlarını təmin etmək üzərində meydana gəlir. Yəni vətəndaşlar dövlətə (burada tərəf kimi dövlət hakimiyyətinə) ona görə hüquq verirlər ki, özlərinin hüquqlarını təmin etsinlər və qorusunlar. Əgər biz hüquqları təsnif etsək, dərəcələrinə görə ayırsaq, onda qənaətə gələ bilərik ki, vətəndaşların siyasi hüquqları *(məsələn, seçkilərdə aktiv və passiv qaydada iştirak etmək hüquqları; referendumda iştirak etmək hüquqları; dövlət qurumlarında təmsil olunmaq hüquqları və s.)* daha çox təşkilati məzmun daşıyır və əslində baza hüquqlara, eləcə də iqtisadi-sosial hüquqların təmin olunmasına xidmət edir. Dövlət özünün təhlükəsizlik siyasətini məhz vətəndaşlarının və ölkədə yaşayan xarici ölkə vətəndaşlarının, ümumilikdə bütün insanların hüquqlarının qorunmasına yönəldir. Qorunmanın içərisində təmin etmə siyasəti də mövcud olur.

Onu da qəbul etmək olar ki, dövlətlərin özləri fundamental prinsiplər üzərində qurulmuş siyasi fəaliyyətə malikdirlər. Lakin onların yaratdıqları qurumların, məsələn, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətləri daimi və müvəqqəti ola bilər. Burada forma dəyişə bilər, təşkilatlar öz fəaliyyətlərini dayandıra və ya dondura bilərlər. Çünki təşkilatın fəaliyyətinin özü bir istiqamətdir. İstiqamət dəyişə də bilər. Lakin dövlətlər istər daxildə, istərsə də beynəlxalq münasibətlərdə bir qurum kimi



öz mövcudluqlarını qorumaq istəyirlər və bu, onların daxilindən gələn zəruriyyətdir, müdafiə xarakteridir. Məzmun öz nüvəsini saxlayır, deməli forma da məzmunu uyğun olaraq qalır. Forma məzmunun strukturudur, desək, yanılıma. **Məsələn, təhlükəsizliyi qorumaq dövlətin əsas funksiyası olduğundan və birbaşa onun məzmununa aid olduğundan, bu funksiya fundamentaldır, yəni köklü olaraq dəyişməzdir.** Onu da qəbul etmək olar ki, siyasət istiqamətləri elə zəruri fəaliyyətin də tərkibidir. Lakin siyasət istiqamətləri arasında dəyişiklik-forma və məzmun dəyişikliyi-meydana gələ bilər. Məsələn, iki və ya da çoxlu sayda dövlət arasında müəyyən məsələlərin həlli üçün müvəqqəti forumlar təşkil oluna bilər, beynəlxalq yığıncaqlar keçirilə bilər, eləcə də müəyyən müddətlər üçün əlaqələri və münasibətləri tənzim edən sənədlər imzalanı bilər.

İstənilən dəyişikliklər zamanı (məkan və ya da tərkib) yeni bir forma meydana gələ bilər. Tam dəyişiklik isə tam məkan dəyişikliyi ki, buradan da obyekt və subyekt özü həmin məkanda yoxa çıxır və ya da mövcudluğunu dayandırmış olur. Məsələn, bir binanın tamamilə sökülməsi sayəsində binada cəmləmiş elementlər artıq tam məkan dəyişməsi sayəsində öz yerlərini itirmiş olur. Şərti boş məkan olan müstəvi qalır. Müstəvi üzərində əvvəlcə mövcud olmuş obyekt dağılmaqla öz mövcudluğuna son vermiş olur. İctimai-siyasi hadisələr də dəyişikliyə məruz qalır və ictimai-siyasi hadisələrin dəyişməsi də maddi və material aləm üzərində həyata keçirilir. **(Qeyd: hadisələrin ictimai-siyasi məzmunu daha çox təfəkkürə, xüsusilə mücərrəd təfəkkürə bağlı olaraq meydana gəlir. Burada real və konkret əlamətlər də hadisələrə ictimai-siyasi məzmun vermiş olur. Cəmiyyətdə və hakimiyyətdə baş verən hadisələr strukturdan irəli gələrək ictimai-siyasi məzmunu malik olur).** İctimai-siyasi hadisələr zamanı insanlar arasında dəyişən əlaqələr və münasibətlər meydana gələ bilər, təsirlər sayəsində maddi-material aləm dəyişikliyə məruz qalır və nəticədə dəyişikliklər meydana gəlmiş olur. Buradan da belə bir məntiqi nəticələrə gəlmək olur ki, təsəvvür maddi-material aləmsiz ola bilməz. Hər iki aləm vəhdətdədir və təsəvvür əsasən

material aləmə təsir göstərdikdə real obyektivlik meydana gələ bilər. İctimai-siyasi hadisələrin dəyişməsi ardıcıl olaraq maddi və material aləmin dəyişməsinə təmin edir, eləcə də maddi-material aləmə olan ardıcıl təsirlərin təzahürü ictimai-siyasi hadisələrin ardıcıl şəkildə dəyişməsinə meydana gətirmiş olur. İctimai-siyasi hadisələrin ardıcılığı sayəsində yeni mühit ictimai-siyasi inkişafın əsaslarını təşkil edir. İnkişaf o zaman ortaya çıxır ki, yeni elementlər arasında olan qarşılıqlı əlaqələr quruluşu sistem və struktur xarakteri almış olur. Elementlərin ardıcıl trayektoriyalar üzrə düzülməsi prosesləri təbii ki, məqsədyönlü sistemin formalaşmasının əsaslarını təşkil edir ki, nəticədə inkişaf təmin edilmiş olur. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafı da xarici siyasətin ardıcıl və sistemli, eləcə də məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsindən ibarətdir. **(Qeyd: xarici siyasət və beynəlxalq münasibətlər anlayışlarının qarşılıqlı vəhdət təşkil edən məzmununa aid onu da əlavə olaraq qeyd etmək olar ki, xarici siyasətin beynəlxalq münasibətlərlə məkan baxımından əlaqəliliyi mövcuddur. Xarici siyasət daxili siyasətin dövlət sərhədlərindən xaricə çıxmasıdır ki, bu da özü ilə münasibətləri daşıyır. Onu da əlavə etmək olar ki, münasibətlərə məkan baxımından yanaşsaq, hesab etmək olar ki, münasibətlərin daxili siyasət üzrə (daxili məkan üzrə) daxili xüsusiyyətləri, bu baxımdan forma və məzmunu vardır. Bununla bərabər, dövlətin daxilindən kənarda digər dövlətin ərazisində münasibətin formalaşması mövcuddur. Dövlətin sərhədlərindən kənarda olan siyasəti onun beynəlxalq münasibətlərini meydana gətirmiş olur. Münasibətlər bütün məkanlarda ona məxsus olan tərəfin hərəkəti ilə bağlıdır. Beynəlxalq münasibətlər siyasətin dövlət sərhədlərindən kənar məkanlar üzrə həyata keçirilməsindən yaranan münasibətlər kimi qəbul olunmalıdır. Siyasətin məkanlar üzrə icrası münasibətlərin məkanlar üzrə formalaşmasının əsaslarını meydana gətirmiş olur).**

Son iyirmi ildə Avrasiyda baş vermiş dəyişikliklər **(dövlətlərin siyasi fəaliyyətlərinin zaman ardıcılığı ilə təşkil olunmasından yaranan yeni forma və məzmun)** məzmun eibarilə qismən (formal olaraq) hesab edilə bilər. Məsələn,



inkişafın özü, elmi-texniki nailiyyətlər nəticəsində əldə olunanlar, yeni təyinatlı vasitələr təbii ki, yeni əlaqələrin ortaya çıxmasını şərtləndiribdir. Avrasiyada baş verən dəyişikliklər içərisində həm də münasibətlərin liberallaşması faktlarının olmasını qeyd etmək olar. Dövlətlər daha çox iqtisadi amilləri öz əlaqələrinin və münasibətlərinin obyektinə çeviriblər. Bununla yanaşı, hərbi-siyasi gərginliklər və təhdidlər də azalmaqdadır. Bu baxımdan **silahların (xüsusilə nüvə silahlarının) azaldılması** faktlarının olması da bəyan edilir. Məsələn, NATO-nun 2008-ci il tarixli sammitinin sənədində qeyd olunur ki, Şimali Atlantika İttifaqı soyuq müharibə dövrü ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə özünün silah sayını azaldıb. Belə ki, NATO üçün ayrılan (Avropada Adi Silahlı Qüvvələr Haqqında Müqavilə ilə müəyyən olunan) silahlar əhəmiyyətli dərəcədə azaldılıb və nüvə silahının 90 faizinə qədər ixtisar olunub. NATO üzvü olan ayrı-ayrı ölkələrə gəldikdə isə belə qeyd olunur ki, Fransa öz nüvə arsenalını iki dəfə azaldıb (300 ədəddən aşağıdır), Birləşmiş Krallıq 75 faizə qədər azaldıb, hal-hazırda nüvə silahlarının sayı 160 ədəddən azdır. ABŞ isə öz nüvə arsenalını soyuq müharibə dövründə olduğunun 25 faizindən də az məbləğdə saxlayıb.<sup>1</sup>

Əgər biz fundamentallığın özünü də nisbi anlayış kimi qəbul etsək, onda, qərara gələ bilər ki, **alt fundamentallıq** qalmaqdadır, **üst fundamentallıq (fundamentallıq özü də tərkiblərdən ibarət olduğu üçün şərti olaraq, alt və üst qatlara və bu iki xətt arasındakı yeni xətlərə bölünə bilər. Çünki fundamentallıq tərkib baxımından mürəkkəbdir və hissələr mövcuddur. Hissələrin cəmləşməsi olmadan fundamentallıq da ola bilməz)** isə dəyişkəndir. Bu prinsipdən irəli gələrək

hesab edə bilərik ki, Avrasiyada XX əsrin ikinci yarısı boyu böyük siyasi hadisələri yaradan baza üsurlərin özləri hələ də qalmaqdadırlar. Məsələn, Rusiyanın böyük gücə malik olan dövlət kimi mövcudluğu ABŞ-ı və Qərbi Avropanı mühüm beynəlxalq məsələlərdə, məsələn, Suriya məsələsində, bu dövlətlə məsləhətləşməyə vadar edir. Bu baxımdan da köklü oyunçular əvvəlki tarixdə mövcud olmuş vəziyyətləri yeni məzmununda qaytara bilərlər. (Məsələn, Rusiya Avrasiyada və ümumilikdə dünyada mövcud olmuş əvvəlki gücünü bərpa etməyə can atır və bu istiqamətdə özünün silah arsenalını daima yeniləşdirmək siyasətini yeridir). Həm də ona görə ki, böyük güclərin daima böyümək, ətraf məkanları ələ keçirmək, təsir dairələrini genişləndirmək kimi zəruri fəaliyyətləri mövcuddur. Bu baxımdan Avrasiyanın XX əsrdə mövcud olmuş fundamentalizmi yenə də əvvəlki formada bərpa oluna bilər. Lakin daxili məzmun dəyişə bilər. Yəni, fundamentalizmin üzərində yeni bir məzmunlu forma meydana gələ bilər. Bu məzmun artıq yaranmaqdadır. Yəni, son dövrlərdə Avrasiyada yeni integrasiya prosesləri baş verməkdədir.

Hər bir **coğrafi regionda**, siyasi və iqtisadi fona təsir göstərən siyasət istiqamətləri, hadisələr istiqamətləri mövcuddur. Avrasiyada da bu kimi hadisələr istiqamətlərinin kompleks halda mövcudluğunun daha çox şahidi olmaq olur. Dünya siyasətində siyasi fon yaradan üsurlərin (subyektlərin) sayı da müəyyən qədər ola bilər. Avrasiyada son zamanlarda siyasi fonun yaranmasında həm böyük dövlətlər yaxından iştirak edirlər, həm də onların birliklərini ifadə edən təşkilatlar, - məsələn, Avropa İttifaqı, NATO, ATƏT və s. kimi qurumlar siyasi çaraların formalaşmasında aktiv rol oynayırlar. Bu kimi təşkilatlar içərisində daha çox Avropa İttifaqı və NATO hərbi-siyasi və iqtisadi potensiala malikdirlər. NATO xüsusilə Avrasiyanın Avropa hissəsinin Şimali Amerika ilə (Transatlantika məkanını yaradır) bağlanması böyük iştirak edir. Aralıq dənizi və Qara dəniz hövzəsinə öz təsirlərini göstərir.

<sup>1</sup> Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. 03.04.2008. Обнародовано главами государств и правительства, участвовавшими в заседании Североатлантического совета в Бухаресте 3 апреля 2008 г. Коммюнике (2008) 049.

[http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official\\_texts\\_8443.htm?mode=pressrel ease.](http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrelease)

NATO Əfqanıstanda möhkəmlənmək və Asiyanın mərkəzi hissəsində güclənmək siyasətini də reallaşdırır. NATO Əfqanıstanın təhlükəsizliyini ümumdünya təhlükəsizliyi ilə də əlaqələndirir. Bu baxımdan 2008-ci il tarixli Buxarest Sammitinin sənədində qeyd olunurdu ki, nə Alyans üzvləri, nə də Əfqanıstan üzrə tərəfdaş ölkələr Əfqanıstanın təkrar olaraq ekstremistlər və terroristlər tərəfindən yenidən nəzarətə götürülməsinə və bu ölkənin bizim vətəndaşları hədələmək üçün platsdarma çevrilməsinə imkan verə bilməz. Sənəddə qeyd olunduğu kimi, Avroatlantikanın təhlükəsizliyi və geniş beynəlxalq təhlükəsizlik insan hüquq və azadlıqlarına əməl edən, terrorizm təhlükəsindən azad olan, sülh və demokratik əsaslı gələcək Əfqanıstandan asılıdır.<sup>1</sup>

NATO Asiya ölkələrini də öz tərəfinə çəkmək siyasəti yeridir və ümumdünya təhlükəsizlik siyasətini genişləndirir və öz mərkəzi gücünü artırır. Məsələn, bu istiqamətdə siyasətə nümunə olaraq qeyd etmək olar ki, Avstraliya, Yaponiya, Sinqapur, Yeni Zelandiya NATO rəhbərliyi altında Əfqanıstanda iştirak edirlər.<sup>2</sup>

NATO-nun və Avropa İttifaqının geniş fəaliyyəti Avrasiyada iki siyasi mərkəz olan-Avropa və Asiya kimi mədəni mərkəzlərin siyasi baxımdan da iki hissəyə bölünməsinin əsaslarını təşkil edir. Yəni iqtisadiyyata və mədəniyyətə bu kimi təşkilatların fəaliyyəti də öz təsirlərini göstərə bilir. Bu təşkilatlar bir tərəfdən model kimi təqdim olunurlar, digər tərəfdən də qıcıq yaradırlar. Məsələn, Avropa

<sup>1</sup> Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. 03.04.2008. Обнародовано главами государств и правительств, участвовавшими в заседании Североатлантического совета в Бухаресте 3 апреля 2008 г. Коммюнике (2008) 049. [http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official\\_texts\\_8443.htm?mode=pressrelease](http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrelease).

<sup>2</sup> Yəni orada.

İttifaqının Avropasentrizmə xidmət etməsi qənaətində olanlar da var.

Avrasiya dünya siyasətinin mərkəzi (əsas güc potensialı baxımından) olduğundan bu materikdə həyata keçirilən siyasətin forma və məzmunu təcrübə olaraq dünyanın digər mərkəzlərinə də yayılır. Avrasiya (Transatlantik məkan da daxil olmaqla) dünya siyasəti təcrübəsi üçün mühüm mərkəz rolunu oynayır. Məsələn, NATO və Avropa İttifaqı qurumları və onların fəaliyyət məzmunu nümunə olaraq bütün dünyada struktur və məzmunu tətbiq edilmək üçün istənilən formadırlar.

**Qeyd: dünya təcrübəsi ilə beynəlxalq təcrübə anlayışları arasında oxşar məzmunlar olsa da, əslində fərqlər daha böyükdür və beynəlxalq təcrübə dünya təcrübəsinin tərkibindədir.** Dünya siyasətinin təcrübəsinə həm beynəlxalq münasibətlərdə və əlaqələrdə olan təcrübələr, həm də dövlətlərin daxili siyasətlərində tətbiq edilən siyasət aid olunmalıdır. Fərq ondan ibarətdir ki, beynəlxalq təcrübə dedikdə, iki və çoxlu sayda dövlət arasında əlaqələrin həyata keçirilməsi qaydaları və üsullarının digər dövlətlərin münasibət və əlaqələrinə nümunə kimi tətbiq edilməsindən ibarət olan aktlar başa düşülməlidir. Məsələn, müqavilə nümunələri digər dövlətlər üçün də tətbiq oluna bilər, layihə nümunələri kimi istifadə oluna bilər. Bu, həm də dünya təcrübəsinə aiddir. Dünya təcrübəsində eyni zamanda daha çox dövlətlərin daxili siyasətlərində tətbiq olunan və uğur qazanan siyasət nümunələri öz əksini tapa bilər. Məsələn, bir ölkənin siyasət sistemi, o cümlədən dövlət quruluşu, qanunvericilik sistemi, bu baxımdan qanunları və məəcəllələri, həmçinin digər siyasət təcrübələri başqa ölkələr üçün nümunə kimi istifadə oluna bilər. Bu məsələyə beynəlxalq təcrübə yox, dünya təcrübəsi adını vermək daha da qəti anlamdadır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, beynəlxalq münasibətlər bir anlayış kimi mücərrəd təfəkkürün, təsəvvürün obyektidir. Beynəlxalq



*münasibətlər daha çox dərk olunan, düşünülmə çəkisi çox olan obyekt və predmetdir. Məsələn, beynəlxalq bazar dedikdə, ilk baxışdan bizim təsəvvürümüzdə məkanlar anlayışı (daxili bazarda olduğu kimi) meydana gəlir. Lakin beynəlxalq bazar elə dövlətlərin xarici siyasətləri ilə həyata keçirilən aktlarda-alqı-satqı vasitələrində və əşyalarında özünü əks etdirir. Xarici siyasəti təmin edən vasitələr-iki və çoxlu sayda dövlət sərhədlərini keçən tranzit yollar (yük və sərnişin daşımaları üçün), limanlar (yük doldurmaları və boşaltmaları üçün), görüş yerləri (yığıncaqlar-rəsmi və işgüzar səfərlər üçün) və s. kimi real vasitələr, o cümlədən məkanlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici siyasət bu baxımdan daha konkret bir məfhumdur. Xarici siyasət üzərində beynəlxalq əlaqələr qurulur. Beynəlxalq siyasət isə xarici siyasətin üstündə olan mücərrəd və ümumiləşmiş və ümumiləşmənin özündən konkretləşmiş bir məfhumdur. Buna görə də beynəlxalq müstəvilər, arenalar, sahələr düşüncələrdə daha çox abstrakt təfəkkürün obyekt və predmeti kimi mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə isə anlayışlar həm ümumiləşmiş, həm də konkretləşmiş olmaqla, nisbi əsaslara malik olur.*

İnsan hüquqlarının təmin olunması zərurətləri dövlətlərin təşəkkül tapmalarını və güclənmələrini; insan hüquqlarının təmin olunması zərurətləri dövlətlərin daxildə və beynəlxalq aləmdə insanları qorumaq zərurətlərini meydana gətirir. İnsan hüquqlarını təmin etmək və qorumaq siyasəti isə böyüyərək dövlətin bir subyekt kimi güc tərəfinə çevrilməsinin əsaslarını təşkil edir. İnsan hüquqlarının qorunması üçün dövlətin beynəlxalq arenada təhlükəsizlik fəaliyyəti vəhdət halında dövlətin geosiyasi fəaliyyətini meydana gətirmiş olur.

Beynəlxalq aləmdə dövlətin fəaliyyətinin təmin olunmasında beynəlxalq iqtisadi, siyasi, mədəni və hərbi qurumlar-birliklər, ittifaqlar, forumlar və digər təşkilatlar iştirak edir.

Avrasiyanın geosiyasi mühtində iştirak edən baza güc mərkəzləri olan dövlətlər və təşkilatlar – ABŞ, Avropa İttifaqı,

NATO, Rusiya, Çin, Hindistan-Avrasiyanın geosiyasi mühitinin əsas fonlarını yaradırlar. Onların fəaliyyəti həm ziddiyyət təşkil edir, həm də uyğunluq prizması ilə universallığa xidmət edir. Avrasiyanın universallığı onun xüsusiyyətlərindən meydana gəlir. Xüsusiyyət ziddiyyətləri meydana gətirir. Ziddiyyətlər də bütövü yaradır.

Böyük güc mərkəzləri Avrasiyada insan hüquqlarının qorunmasında təhlükəsizlik siyasətlərini həyata keçirirlər ki, bu da müsbət hal olmaqla bərabər, müəyyən qədər konfrontasiyalara səbəb ola bilər.

Bu kitabda XX əsrin ikinci yarısı ərzində, XXI əsrin başlanğıcında və mövcud zamanda böyük dövlətlər olan ABŞ, Rusiya, Çinin, eləcə də NATO-nun rəqabət siyasətlərinin əsasları ümumiləşdirilmiş tarixi-siyasi aspektlərdə verilir. Belə qənaətə gəlinir ki, Avrasiyada böyük dövlətlərin rəqabət siyasətləri həm onların maraqlarını böyüdür və ya da daraldır (məkan və məkan üzərindəki obyektlər baxımından), həm də onların təhlükəsizlik siyasətlərinin əsaslarına xidmət edir. Ziddiyyətlərdən və maraqlar uğrunda böyük mübarizədən isə geosiyasət formalaşmış olur.

### **İnsan hüququ, dövlət hüququ və təhlükəsizlik amilləri**

Hər bir canlı (insan) tərəfin (fərdi və kollektiv qaydada) hüququ (hərəkətini şərtləndirən nizamlayıcı qaydaları) normalar var. Hərəkət olan yerdə hüquq da olmalıdır. Çünki hərəkəti edən tərəfdir. Hüquq tərəfə məxsusdur. Hüquq hərəkəti yaradır. Ən əsas məsələ burada hüquqların tərəflər arasında bir məfhum və əlamət

**müəyyənedici vasitə kimi qəbul olunmasıdır.** Hər bir məfhum kimi hüquq da tərifi məlikdir, çünki müəyyən tərkib birləşmələrini və bölgülərini özündə əks etdirir. Həmin tərkib birləşmələrin cəm halda məzmunu elə hüququn məzmununu meydana gətirir. **Hüquq** – daxili azadlıqdan doğan, ehtiyacları ödəmək baxımından sərbəst hərəkətlərdən meydana gələn bir daxili məzmun və zəhəri gerçəklikdir. **Hüquq**-insan hərəkətlərinə (müsbət hərəkətlərə, faydaverici hərəkətlərə) haqq qazandıran, onu məqbul hesab edən bir anlayışdır.<sup>1</sup> Hüququn tərkibində icazə və razılıq əlamətləri vardır. Hüquq ədaləti, bu baxımdan da ədalətin tərkibi olan düzgünlüyü, doğruluğu özündə əks etdirən bir məfhumdur. Hüquq ona görə fəlsəfi anlayışdır ki, tərkibində ədalət mövcuddur. Hüquq ədalətdirsə, onda hərəkət də ədalətli olmalıdır. Hərəkətin ədalətli olması nizamdır. **Deməli, hüquq varsa, nizam da vardır.**

**İnsan hüququ** bir fəlsəfi məfhum olaraq, əsasən çox dərindən məzmunudur. İnsan hüququ insanın şəxsiyyətini müəyyən edən kompleks kriteriyalardan ibarətdir və digər mənəviyyat kriteriyaları ilə sıx yaxın məzmunla məlikdir. Hüquq tərkib və bölgüyə ayrılı-ayrılı inkişaf edir və şərtləndirici amillə və vahidə çevrilir. Hüquq müəyyənedici kateqoriya olaraq hərəkətlərin həm tərkibini, həm də istiqamətlərinin əsaslarını aşkarlayır. Hüquq insanın bütün hərəkətlərinin (*universal olaraq qəbul edilən, eləcə də fərdi əsaslara söykənən, hamıya və bir nəfərə sərf edən, eyni zamanda hamının və bir nəfərin hüquqlarını qoruyan müsbət hərəkətlərinin*) əsaslarını təşkil edir. Hüquq insanlara aiddir. İnsanların hüquqlarını onların yaratdıqları təsisatlar olan dövlətlər qəbul edirlər və tanıyırlar. İnsanlar öz hüquqlarını tanıtdırmaq və qəbul etdirmək məqsədilə öz dövlətlərini yaradırlar. Dövlətlər bununla

insanların hüquqlarını təmin etmək vəzifəsini öz üzərlərinə götürürlər. İnsanlar dövlətlərini yaradırlar və dövlətləri də hüquqa sahib olurlar. Dövlətin universal hüququ onun vətəndaşlarının universal və fərdi hüququndan meydana gəlir. İnsan hüququ **əsas**, dövlət hüququ isə **törəmə** hüquq kimi qəbul olunmalıdır. Dövlət hüququ insan hüquqlarını normalarla təmin etmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün dövlətə insanlar tərəfindən verilən vəzifə, öhdəlik, məsuliyyət və səlahiyyətlərdir. Dövlət bu səlahiyyətlər daxilində öz vəzifəsini müəyyən edir.

**İnsan hüququ anlayışı çox genişdir və dövlət hüququ** bu dərindən məzmunun içərisindədir. Dövlət hüququ insan hüququna xidmət üçündür. Forma baxımından isə belə qəbul etmək olar ki, insanın hüququ dövlətin hüququ içərisindədir. Çünki insan dövlətin daxilindədir, onun sərhədlərinin əhatəsindədir. Hüquq anlayışı özü bir ictimai-siyasi məfhum olaraq, həm də sahələri əlaqələndirici mücərrəd bütöv məfhum kimi insanları dövlətlərinə bağlayır. Dövlətin hüququ onu əhatə etməkdədir, yəni dövlətin (həm dövlət hakimiyyətinin, həm də vətəndaşların) bütün sahələrini strukturlar etibarilə əhatə etməkdədir. Dövlət hüququ (*insanın yaratdığı hüquq olaraq*) bir ayrıca nisbi tərəf hüququ olaraq çox zaman insanların hüquqlarının “üzərinə çıxır”. Çünki insan dövləti öz üzərində yaradıbdır və forma etibarilə onun içərisinə daxil olubdur. **Lakin insan özü və onun hüququ dövlət hüququnun mərkəzi elementidir (tənzimləmə obyekt baxımından).** Dövlət hüququ forma baxımından və məcmu etibarilə insanların cəmləşmiş, sistemləşmiş və bütövləşmiş hüquqlarıdır. Dövlət hüququ öz məzmununu da elə insanların hüquqlarının məzmunundan götürür. İnsan hüquqlarının bölgüsü elə dövlət hüququnun bölgüsünü yaradır. Çünki insanın fəaliyyətini elə dövlət müşayiət edir və dövlətin hüququ insan hüququnun daxilində təzahür edir. Dövlətin fəaliyyəti də öz vətəndaşının fəaliyyəti üzərində meydana gəlir. Dövlət

<sup>1</sup> E.M.Nəsibov. İnkişaf və sülh ideyaları. III kitab. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı 2013, 216 səh., s. 61-62.



hüququ onun tərkib ünsürü olan vətəndaşının hüququnun reallaşmasının sistemli qaydasıdır. Bu qaydalar (fəaliyyət) üçün haqlar, ixtiyarlar yalnız onun vətəndaşlarına verilir. İnsanın hüququnu tanıyan tərəf kimi isə **dövlət** çıxış edir. İnsanın hüququnun tanınması, qəbulu isə onun təmin olunması və müdafiəsi üçün zəmin yaradır. Dövlət hüququ dövlətin ixtiyarı olaraq öz vətəndaşlarına xidmət etməsini ortaya çıxarır. Sadə formada ifadə etsək, qeyd edə bilərik ki, insan yoxdursa, dövlət də yoxdur, onun hüququ da yoxdur. Dövlət hüququ insan hüququnu öz fəaliyyətinin obyektı kimi təsdiqləmək məcburiyyətində olur. İnsan hüquqları dövlətin hüquqlarında məsuliyyət amilini üzərə çıxarır. Dövlət hüququ insanların *(siyasi mənada vətəndaşların. İnsan siyasətin subyektı və obyektinə cəlb ediləndə vətəndaş olur. İnsan dövlətin içərisində doğulduğu üçün elə birbaşa onun siyasət obyektinə-vətəndaşına çevrilir. Bu prinsipdən çıxış edərək qəbul etmək olar ki, vətəndaş ictimai-siyasi statusa malik olan və hüquqları dövlət tərəfindən tanınan insanın özüdür)* hüquqlarını kompleksləşdirən tərkib norma və qaydalardan ibarətdir. Qeyd olunduğu kimi, dövlət hüququ normalardan ibarətdir, vətəndaşlar onu normalar vasitəsilə qəbul edir. Dövlət özü də insanların hüquqlarını da normalara salır. Bu üsulla tanıyır. Dövlət insanların hüquqlarını (onların vəzifə, səlahiyyət və ixtiyarlarını, eləcə də öhdəliklərini) mücərrədlikdən konkretliyə və təsəvvürlərdən reallığa doğru istiqamətləndirir. Məsələn, dövlətin qanunvericilik aktları elə insanların hüquqlarının mücərrədlikdən konkretliyə və reallığa doğru əks etdirir. Qanunvericilik aktları insan hüquqlarının fəlsəfi mahiyyətini reallıqda təzahür etdirir.

**Dövlət hüququ** – insan hüququnu təmin etmək üçün insanın dövlətə verdiyi ixtiyar və səlahiyyətdir, hərəkət əsasıdır. İnsan hüququ qaydalar şəklində dövlət tərəfindən normalara salınır və normalarda tanınır. Dövlət hüququ, qeyd olunduğu kimi, özü də bir normadır. Dövlət insan hüquqlarını

strukturlaşdıran, sistemləşdirən əsas ümumi *(dövlətin içəri-sində isə iki tərəf – dövlət hakimiyyəti və vətəndaş tərəfi vardır)* tərəfdir. Dövlət həm də insanların hüquqlarını müxtəlif sahələr arasında qruplaşdırmaqla, əlaqələrə salan bir qurum kimi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, dövlət içərisində tərəf kimi vətəndaşlar və dövlət hakimiyyəti var. Əgər hüquq tərəfə-subyektə məxsusdursa, onda, qəbul etməliyik ki, dövlətdə həm vətəndaşın, həm də hakimiyyətin hüququ vardır. Hakimiyyəti özü də vətəndaşlardan ibarət olduğundan, elə dövlət hüququna vətəndaşın siyasi hüquqları kimi də ad vermək olar. Hakimiyyətin içərisində də vətəndaş olduğundan hakimiyyət hüququ elə məhz bütün vətəndaşların hüququna xidmət etmək üçündür. Vətəndaşlar da dövlət hüququnu təmin edir. Dövlət hüququ öz formasını dövlət strukturlarından, mənbəyini isə vətəndaşların hüququndan götürür.

Dövlət hüququ onun vəzifə, məsuliyyət və öhdəliyində öz əksini tapır, reallaşır. Dövlətin fəaliyyətini, onun hakimiyyət tərəfinin siyasətini əsaslandıran, ona səlahiyyət verən elə dövlətin məxsus olduğu hüquqdur. Dövlət öz hüququnu təmin etmək üçün *(qeyd: burada hüququ təmin etməklə həm də dövlətin marağı təmin olunmuş olur. Dövlətə insanlar tərəfindən verilən hüquqlar onun geniş fəaliyyətinin əsaslarını təşkil edir. Hüquq fəaliyyətə (hərəkətlərə) haqq qazandırır. Dövlətə verilən hüquq və onun obyektinin (predmetinin) problem olaraq insanlar arasında olan əlaqələrin və münasibətlərin ədalətli qaydada təmin olunması məsələsi onu zəruri edir ki, dövlət bir tərəf kimi insanlar üzərində, onların hüquqları üzərində məhdudlaşdırıcı tərəf kimi çıxış etsin.*

Dövlətin vəzifəsinə **insanların təhlükəsizliklərini** *(dövlətin daxilində yaşayn vətəndaşlarının və xarici ölkə vətəndaşlarının)* təmin etmək aiddir. Təhlükəsizliyin təmin olunması hərəkətlərində məlumdur ki, qoruyucu xüsusiyyətlər vardır. Dövlət insanların hüquqlarını təmin etmək üçün

təhlükəsizliyi təmin etmək siyasətinə üstünlük verir. Dövlət strukturunun və mexanizminin özündə elə müdafiə strategiyası və təmin etmək strategiyası vardır. Təhlükəsizliyin təmin olunması resurslara bağlıdır. Resurslar təsir imkanlarını yaradır. Məsələn, NATO-nun 2012-ci il 20 may tarixli Çikaqo Sammitinin Bəyannaməsində də (Maddə-3) təhlükəsizliyin təmin olunmasının resurslarla bağlı olması qeyd olunur.<sup>1</sup>

Hüququn özü təmin olunmaq baxımından (səviyyə və dərəcə etibarilə) elə resurslara bağlıdır. Hüququn resurslarla əlaqəli şəkildə zənginləşməsi *(burada resursların istifadəsi hüququn daxili məzmununu açmaq prosesini həyata keçirir. Cəmiyyətdə və insan həyatında resurs zəngin olduqca insan hüquqları "kəşf olunur", - desək, yanılmırıq)* imkanları inkişafın əsaslarını üzərə çıxarır. Hüququn sərbəstliyi və zənginliyi hərəkətlərin genişliyini meydana gətirir. Hərəkətin əhatə dairəsinin genişliyi daha çox resursların əldə edilməsini təmin edə bilər. Ona görə də geniş hüquqlara malik olan cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə resursların zənginliyi halları müşahidə edilir. Hüququn məhdudlaşdırılması fəaliyyətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Fəaliyyətin məhdudlaşdırılması resursların əldə edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Resursların məhdudlaşdırılması və azaldılması elə insan hüquqlarının kəsibləşməsinə səbəb olur. Buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, hərəkət genişliyi sonda insanın maddi-mənəvi maraqlarının yüksək səviyyədə ödənilməsinə gətirib çıxarır ki, bu vəziyyət də müqayisədə yüksək hüquq deməkdir.

<sup>1</sup> Chicago Summit Declaration. Issued by the Heads of State Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Chicago on 20 May 2012.  
[http://www.nato.int/cps/ennatolive/official\\_texts\\_87593.htm?mode=pressrelease](http://www.nato.int/cps/ennatolive/official_texts_87593.htm?mode=pressrelease). Press Release (2012) 062 Issued on 20 May.2012.

Təhlükəsizliyin təmin olunması insan hüquqlarının təmin olunmasıdır. İnsan hüquq ünsürüdür, hüquq tərəfə məxsusdur, insan yoxdursa, hüquq da yoxdur. **Deməli, təhlükəsizlik siyasəti yoxdursa, hüquq da yoxdur.** Təhlükəsizlik siyasəti hərəkətdə olan tərəfin, subyektin normal hərəkət dinamikasının və onun (subyektin) özünün müdafiəsi üçün təşkil olunur. Dövlətin təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti həm özünü müdafiəyə əsaslanır, həm də dövlət hüququnun ünsürü olan vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsinə istiqamətlənir. Son nəticə olaraq vətəndaşların təhlükəsizliklərinin təmin olunması əsas götürülür.

**Beynəlxalq təşkilatların** da başlıca vəzifəsi **dövlətlərin hüquqlarını** genişləndirmək, inkişaf etdirməkdir. Ancaq dövlətlərin hüquqlarının genişlənməsi, böyüməsi onların vətəndaşlarının hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə şərtlənə bilməz. Bu baş verərsə, mühüm prinsip pozula bilər. Beynəlxalq təşkilatların (hərbi-siyasi təşkilatların) vəzifəsinə dövlətlərin təhlükəsizliklərini (ona daxil olan dövlətlər) təmin etmək də aiddir. Bu baxımdan 1949-cu ilin aprel ayının 4-də Vaşinqtonda imzalanan Şimali Atlantika Müqaviləsi ona üzv olan dövlətlər tərəfindən başqa məqsədlərlə yanaşı, kollektiv müdafiə, sülhün qorunması və təhlükəsizlik məqsədilə də imzalanıb.<sup>1</sup> Həmin sənədin dördüncü maddəsində qeyd olunur ki, razılığa gəlmiş bütün tərəflər hər hansısa bir tərəfin siyasi müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və yaxud da təhlükəsizliyi təhlükə altında olarsa, onlardan hər hansı birinin rəyinə əsasən daima bir-biriləri ilə məsləhətləşəcəklər.<sup>2</sup>

Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək üçün dövlətlər qruplaşırlar və birləşirlər. Bu anda geniş təhlükəsizlik

<sup>1</sup> Североатлантический Договор. Вашингтон, 4 апреля 1949 г. Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint., s. 406.

<sup>2</sup> Yəni orada. s. 406.



məkanları meydana gəlmiş olur. Beynəlxalq təhlükəsizlik məkanları formalaşır. Dövlətlər böyük bir məkanda öz potensiallarını cəmləşdirirlər və enerji kütləsini yaradırlar. *(Qeyd: təhlükəsizliyi təmin etmək üçün böyük mərkəzlər meydana gəlmiş olur. Təhlükəsizlik güc deməkdir. Güc də beynəlxalq aləmdə əks tərəfin hüquqlarına bir qədər təhlükə kimi görünür. Bu baxımdan təhlükəsizliyi təmin etmək hüququ rəqabət hüququnu formalaşdırmış olur).* Bu baxımdan NATO bir Alyans kimi daxilə (öz məkanı daxilində) böyüməkdə maraq göstərib. Vaşinqtonda 1949-cu ilin aprel ayının 4-də imzalanmış Şimali Atlantika müqaviləsinin 10-cu maddəsində yazılır: "hərtərəfli qaydada razılığa gələn tərəflər bu Müqavilənin prinsiplərini inkişaf etdirmək və Şimali Atlantika regionunun təhlükəsizliyinə öz töhfəsini vermək qabiliyyətinə malik olan istənilən digər Avropa dövlətini bu Müqaviləyə qoşulmağa dəvət edə bilər.<sup>1</sup> Burada Alyansın öz təhlükəsizlik zonasını böyütmək istəyinin şahidi olmaq olur. *(Qeyd: təhlükəsizlik məkanının böyüməsi zərurəti də öz növbəsində əks tərəfdə, yəni SSRİ-də qıtcıq yaradırdı və bunun nəticəsi olaraq SSRİ də Varşava Müqaviləsi Təşkilatını yaratmışdı. Deməli, təhlükəsizliyi böyütmək siyasəti, məkanı genişləndirmək əslində rəqabətin əks tərəfində də bu kimi halların yaranmasının əsaslarını meydana gətirmiş olur. Bu baxımdan da belə bir qənatə gəlmək olar ki, güc əslində əks tərəfdə yeni bir gücü formalaşdırır, o da nəticədə rəqabəti şiddətləndirir. Təhlükəsizlik siyasətinin məkan etibarilə böyüməsi özündə yeni bir təhlükəni meydana gətirmiş olur. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, dünya siyasəti elə təhlükəsizliklər üzərində formalaşan təhlükələrdən ibarətdir. Bu baxımdan da*

<sup>1</sup> Североатлантический Договор. Вашингтон, 4 апреля 1949 г. Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint, s. 87.

*beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəsizliyi təmin etmək siyasətinə həddən artıq önəm vermək rəqabətin əsaslarını formalaşdırmış olur. Nəticə olaraq belə qəbul etmək olar ki, təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti sonda məkan üzrə güclü tərəfin maraqlarının böyüməsinə, o da geosiyasətə xidmət edir).*

Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında NATO-ya üzv olan dövlətlərin 2012-ci ilin may ayının 20-də ABŞ-ın Çikaqo şəhərində qəbul etdikləri **Sammit Bəyannaməsində** də qeyd olunur ki, (Maddə- 2) həmrəylik, alyansın möhkəm birliyi və təhlükəsizliyimizin bölünməzliyi əsasında NATO müttəfiqlər arasında təhlükəsizliklə bağlı məsələlərdə və qərarların qəbul eilməsində məsləhətləşmələr üçün vacib forum və güclü kollektiv müdafiə olunmaq baxımından transatlantik əsas kimi qalmaqda davam edir. 2010-cu ildə qəbul olunmuş Strateji konsepsiya üç əsas məsələnin-kollektiv müdafiənin, böhranlı şəraitlərin idarə olunmasının və əməkdaşlıq əsasında təhlükəsizliyin təmin edilməsinin-səmərəli şəkildə və daimi olaraq, beynəlxalq hüquqa müvafiq qaydada həyata keçirilməsi siyasətini davam etməni təşviq edir.<sup>1</sup>

*İnsan hüquqlarının qorunması və təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti ilə əlaqədar olaraq, belə bir ümumiləşmiş prinsipdən çıxış etmək olar:*

*Təhlükəsizlik məsuliyyət və öhdəlikdir. Öhdəlik hüquqdan və onun müəyyən etdiyi vəzifələrdən meydana gəlir. Deməli, təhlükəsizliyi təmin etmək bir vəzifədir.*

*- insan hüquqları dövlət siyasətinin (hakimiyyətin həyata keçirdiyi siyasətin) obyektidir;*

<sup>1</sup> Chicago Summit Declaration. Issued by the Heads of State Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Chicago on 20 May 2012. [http://www.nato.int/cps/en/natolive/official\\_texts\\_87593.htm?mode=pressrel](http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_87593.htm?mode=pressrel) ease. Press Release (2012) 062 Issued on 20 May.2012.

*-insan hüquqlarını təmin etmək siyasətin başlıca vəzifəsi və öhdəliyidir;*

*-insan hüquqları üzrə siyasətin başlıca vəzifəsi hüquqları təmin etməkdən, qorumaqdan və hüquqları bərpa etməkdən ibarətdir;*

*-insan hüquqlarını təmin etmək üçün resurslardan istifadə etmək və resursları artırmaq (qarşılıqlı mübadilə şəraitində) dövlətin (dövlət hakimiyyətinin) başlıca vəzifə və öhdəliyidir;*

*-insan hüquqlarını qorumaq üçün təhlükəsizlik siyasətini təmin etmək (ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə) dövlətin əsas vəzifəsi və öhdəliyidir və bu, dövlət üçün məsuliyyəti yaradır.*

### **Beynəlxalq təhlükəsizlik, insan hüquqlarının təmin olunması və geosiyasət**

Sadalanan bu anlayışların qarşılıqlı şərtləndirici vəhdəti mövcuddur. İnsan hüquqlarının təmin olunması həm bioloji, həm də mənəvi-mədəni kriteriya olmaqla, siyasi, iqtisadi və sosial mənə kəsb edir. Dövlətlər də insan hüquqlarının təmin olunması siyasətlərini məhz bu istiqamətlərdə, yəni təhlükəsizlik və geosiyasət kriteriyaları əsas olmaqla, təşkil edirlər. İnsan hüquqları insanların fəaliyyət sahələrinə bağlı olduğundan, bu hüquqların bütün sahələrdə təmin olunması vacib amilə çevrilir. İnsan hüquqlarının təmin olunması onun müdafiəsi zərurətini də ortaya çıxarır. İnsanın özünün qorunması (fərdi və kollektiv əsaslarla, daxilədən və kənardan), əmək fəaliyyətinin mühafizəsi, münasibət və əlaqə formalarının qorunması, bu baxımdan təşkilati proseslərin qorunması və sistemin qorunması elə insan hüquqlarının təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi ilə üzvi vəhdəti təşkil edir. Ümumiyyətlə, hüququn qorunması təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə eyni mənə daşıyan fikir kimi əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki anlayışın vəhdətindən isə geosiyasi maraqların

formalaşması amilləri meydana gəlmiş olur. Burada təhlükəsizliyin təmin olunması ilə insan hüquqlarının qorunması uyğunluq təşkil edir. Bu uyğunluqların vəhdətindən isə ziddiyyət meydana gəlir ki, bu ziddiyyətin məhsulu da geosiyasi amillərin ortaya çıxmasını zəruri edir.

Əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, anlayışların qarşılıqlı vəhdəti uyğunluq prinsipi ilə yanaşı, həm də ziddiyyət prinsipi ilə əlaqəlidir və ziddiyyətlərin ortaya çıxmasını təmin edir. Böyük dövlətlərin geosiyasi və geostrategiya maraqları bir tərəfdən onların beynəlxalq aləmdə təhlükəsizliklərini təmin edir, digər tərəfdən də təhlükəsizliklərinə təhdid olaraq qalır. Belə ki, hərbi siyasət dövlətin beynəlxalq aləmdə gücünü artırırsa da, digər tərəf üçün qorxu amili olduğundan, belə qəbul etmək olar ki, təhdiddir. Yəni dövlətin həyata keçirdiyi hərbi siyasət bir çox hallarda onun özünə qarşı da yönəli bilər. Məsələn, ABŞ və Beynəlxalq koalisiya qüvvələrinin Əfqanıstan və İraq əməliyyatları təhlükəsizliyi təmin etməyə yönəlmiş addımlar olsa da, həmin hərbi aktlar eyni zamanda bu ölkələrin özlərinə qarşı yönəlir. Çünki, ABŞ və NATO-nun siyasəti hüquqların qorunmasına və təhlükəsizliyə xidmət etməklə yanaşı, həm də özlərinin regional maraqlarının əsaslarını təşkil edir. Burada geosiyasi maraqlar formalaşmış olur. Hərbi üsullarla maraq təmin etmək siyasəti isə əks zərbələrlə xarakterizə edilə bilər.

Qruplaşma siyasəti də anlayışların vəhdətini, uyğunluq və ziddiyyətlərini (gerçəkliklərdə təzahür olunmaq baxımından) meydana gətirir. Məlumdur ki, beynəlxalq aləm qruplaşmalardan ibarətdir. Hər bir böyük dövlətin öz marağı vardır. Bir dövlətin hərbi strategiyası digər dövləti ehtiyatlı davranmağa sövq edir. Məsələn, Rusiyanın hərbi strategiyası NATO-nu bu dövlətə qarşı ehtiyatlı siyasət yürütməyə vadar edir. Bu da beynəlxalq münasibətlər sisteminin qütbləşməsinə (burada məkanlar üzrə) səbəb olur. Bu baxımdan da qarşılıqlı gərgin vəziyyətlər yaranır. Gərginliklər sistemin daxilən böyüməsinə və eyni zamanda daxilən gərilməsinə şərait yaradır. Sistemin



daxilən böyüməsi onun gücünün artması ilə xassələnir. Gücün artması da fəaliyyətin böyüməsinə və gərilməsinə səbəb olur. Məsələn, NATO-nun bir sistem kimi fəaliyyətinin böyüməsi onun digər dövlətlərlə olan münasibətlərinin gərilməsinə səbəb olur. Qarşılıqlı gərgin vəziyyətlər həm də bir sistem daxilində baş verir. Burada tarixi faktorlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, bu gün də güc mərkəzləri arasında məkanlar üzrə strateji maraqların təmin olunması baxımından müəyyən problemlər yaşanmaqdadır. Həmin problemlər məhz tarixən mövcud olmuş mübahisələr üzərində də meydana gəlməkdədir. Buradan da belə bir nəticə ortaya çıxır ki, tarixin miras qoyduğu problemlər hələ də köklü şəkildə öz həllini tapmayıbdır. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, Britaniya taxt-tacına tabe olan Qibraltar (Aralıq dənizində yerləşir) ətrafında İspaniya ilə Böyük Britaniya arasında mövcud olan üç yüz illik mübahisə 2013-cü ilin avqust ayında yenidən alovlandı. Burada əsas mübahisə ispan balıqçıları üstündə idi. Qibraltar tərəfindən İspaniya balıqçılarına qadağalar tətbiq edildi. London hərbi təlimlər adı altında özünün hərbi eskadrasını göndərməyi planlaşdırdı. Madrid isə öz balıqçılarını müdafiə etmək və əks tərəfə təzyiq göstərmək məqsədilə, Qibraltara 50 evro məbləğində sərhəd rüsumunun tətbiqi və bu Britaniya anklavını hava məkanını bağlamaqla hədələdi.<sup>1</sup> *Nəzərə almaq lazımdır ki, İspaniyanı Argentina dəstəkləyir. Tarixi baxımdan qeyd etmək olar ki, XVI əsrdə Britaniya ilk növbədə məğlubedilməz Armadanı darmadağın etdi. XVIII əsrdə isə xüsusi güc tətbiq etmədən Qibraltı ələ keçirdi. 1982-ci ildə Birləşmiş Krallıq Argentinanı məğlub*

<sup>1</sup> Дмитрий Петров. В Средиземноморье запахло войной: Гибралтар рассорил Британию и Испанию 13.08.2013.  
<http://www.vesti.ru/doc.html?id=1117420&cid=5>.

*edərək Folklend adalarını ələ keçirdi.<sup>1</sup> Bu gün İspaniya ilə Qibraltar arasında sıx əlaqələr və iqtisadi bağlılıq mövcuddur. Qibraltda 10 min nəfər müqavilə əsasında işə götürülüb. Daha 15 min qibraltlı isə İspaniyaya dükanlara və kinolara gəlirlər.<sup>2</sup> Buradan görünür ki, İspaniya və Böyük Britaniyanın eyni, yəni vahid Avropa iqtisadi və siyasi sistemində olmalarına baxmayaraq, onlar arasında da tarixdən mirsa qalmış mübahisələr baş verməkdədir.*

Uyğunluq prinsipindən çıxış edərək, onu vurğulamaq olar ki, dövlətlərin həyata keçirdikləri siyasətləri onların təhlükəsizliklərinə xidmət edir və bu təhlükəsizlikləri də insanların hüquqlarının qorunmasına yönəldilir. İnsan hüquqlarının təmin edilməsi yuxarı mərhələdə dövlətin və cəmiyyətin, aşağı mərhələdə isə fərdin maraqlarının təmin edilməsindən ibarətdir. **Dövlət öz vətəndaşlarının hüquqlarını həm daxildə (mərkəzi və yerli qaydada), həm də beynəlxalq münasibətlərdə (ikitarəfli və çoxtərəfli qaydada, təşkilatlara qoşulmaqla) siyasət həyata keçirməklə təmin edir.<sup>3</sup>**

Təhlükəsizliyin təmin olunmasını da dövlət iki baza istiqamətdə həyata keçirir: **birincisi**, daxildən (mərkəzi və yerli əsaslarla) özünün müdafiə olunması və dağıdıcı ünsürlərin zərərsizləşdirilməsi siyasəti istiqaməti, **ikincisi**, xarici siyasətdən irəli gələrək, beynəlxalq aləmdə-ikitarəfli və çoxtərəfli əsaslarla, eləcə də təşkilatlar çərçivəsində. Bu baxımdan da dövlətlər beynəlxalq hərbi-siyasi və iqtisadi təşkilatları yaradırlar və onların fəaliyyətlərini genişləndirirlər.

<sup>1</sup> Дмитрий Петров. В Средиземноморье запахло войной: Гибралтар рассорил Британию и Испанию 13.08.2013.  
<http://www.vesti.ru/doc.html?id=1117420&cid=5>.

<sup>2</sup> Yəni orada.

<sup>3</sup> E.M.Nəsimov. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əsasları (qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi). Bakı, "Elm və Təhsil", 2013, 320 səh., s.168.

Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin edən təşkilatlar **universal və kollektiv** əsaslarla təhlükəsizliyi təmin etmək siyasətini reallaşdırırlar. Bu zaman güclər birləşir, maraqlar birləşir və imkanlar böyüyür, potensial artır. Eyni zamanda, bu potensialın artması və gücün böyüməsi əks tərəfdə (*məsələn, NATO-nun fəaliyyətinin geniş spektrlərinin Rusiya, Çin və İran tərəfindən narahatlıq doğurması*) müəyyən narahatlıqları ortaya çıxara bilir.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi (*dövlət hüquqlarının müdafiəsindən çıxış edərək*) üçün təşkil edilən təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti böyük dövlətləri dünyanın ayrı-ayrı məkanlarında qarşılaşmağa, qovuşmağa və toqquşmağa (*məsələn, Suriyada Rusiya, Çin, İran, Türkiyə, Ərəb dünyası, İsrail və Qərbin qarşılaşmış, bundan da irəli gələrək, oxşarlaşmış, həmçinin çarpazlaşmış maraqları*) vadar edir. Buradan belə bir məntiq də ortaya çıxır ki, insan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi siyasəti, radikal formada və məzmununda elə əslində geosiyasi maraqların böyüməsinə xidmət edir. Bu da təbii bir proses olaraq meydana gəlir. Böyük dövlətlər çalışırlar ki, güclənmək yolu ilə özlərinin dünyada və beynəlxalq aləmdə hüquqlarını gücləndirmiş və müdafiə etmiş olsunlar.

**Avrasiyanın mürəkkəb məzmunlu geosiyasi mühitinə formalaşması**, son dövrdə transatlantik münasibətlərin genişlənməsi, demək olar ki, materikin yeni bir təhlükəsizlik formasını yaratmaqdadır. NATO-nun güclənməsi onu vadar edir ki, bir çox dövlətlər (*xüsusilə orta və kiçik gücə malik olan dövlətlər*) öz təhlükəsizliklərini bu qurumda axtarsınlar. Təbii ki, bu da qruplaşmanı meydana gətirir. Əks tərəf də özünün müdafiə siyasətini gücləndirir və onun mənfəətləri də (*məsələn Rusiyanın narahatçılığından irəli gələn vəziyyətlər və bu dövlətin Cənubi Qafqaza və keçmiş SSRİ-nin digər məkanlarına təzyiq etməsi*) regionlarda olan dövlətlərə dəyir. Rusiyada NATO-nun genişlənməsi (Şərqi doğru) və fəaliyyət

sahələrinin artması narahatlıq doğurur. Rusiyada belə hesab olunur ki, NATO özündə BMT-ni və bütün beynəlxalq hüquq sistemini əvəz edə bilməz. Rusiya bunun əleyhinədir.<sup>1</sup>

Rusiyada hesab olunur ki, NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsinin qarşısını almaq üçün həm NATO-nun özünə, həm də bu quruma can atanlara dövlətlərə qarşı diplomatik təzyiq vasitələri mövcuddur. 1990-cı illərdə isə Rusiya NATO-nun genişlənməsinin əleyhinə olmayıb, çünki Yeltsin hakimiyyətinin özü Qərbi doğru meyilli olub. Bu baxımdan da Rusiya heç bir şərt qoymayıb. İndi isə vəziyyət dəyişibdir.<sup>2</sup> Ümumiyyətlə isə beynəlxalq aləmdə təhlükəsizliyi təmin etmək siyasətinin insan hüquqlarına xidmət etməsi prinsipindən çıxış edərək, belə qənaətə gələ bilərik ki, NATO-nun təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti elə insanların hüquqlarına geniş məkan aspektləri ilə xidmət etməkdən ibarətdir.

Hər bir dövlət (*burada daha çox orta və kiçik gücə malik olan dövlətlər*) öz təhlükəsizliyini böyük dövlətlərlə əlaqələr qurmaqda axtarır. Böyük dövlətlərin təhlükəsizliyi təmin etmək siyasətləri və bu siyasətin gücü kiçik dövlətləri də öz ətrafına cəlb etməsinə səbəb olur. Belə qəbul etmək olar ki, NATO əsasən, ona son zamanlarda daxil olan kiçik dövlətlərin potensialından səmərəli qaydada istifadə etməyə çalışır. Məsələn, ABŞ Senatının Xarici Əlaqələr Komitəsində mühüm post tutan Çad Kreikemeirin məlumatına əsasən, İraqa müharibədə NATO-nun əsas tərəfdarları NATO-ya ötən 20 il ərzində üzv olan kiçik ölkələr idi. NATO-nun əldə etdiyi mühüm nailiyyətlərdən biri kimi, Baltik və Şərqi Avropada

<sup>1</sup> Сергей Михеев. 22.04.2013. «Мы должны понимать, что НАТО остается нашим потенциальным противником» Мы против того, чтобы НАТО подменяло собой НАТО.  
<http://www.km.ru/spetsprokty/2013/04/19/otnosheniya-rossii-i-nato/709276-my-dolzny-ponimat-cto-nato-ostaetsya-nash>.

<sup>2</sup> Yəni orada.



bəzi ölkələrin qısa bir müddət ərzində təhlükəsizlik sahəsində istehlakçı ölkədən istehsalçı ölkəyə keçməsindən ibarətdir.<sup>1</sup>

Ümimiyyətlə, təhlükəsizlik sistemlərinin gücü onun tərkibinə daxil olan komponentlərin sayından və fəaliyyətlərinin güclərindən, səmərəliliyindən asılı olur. Təhlükəsizlik sistemində rənaqarəngliyin olması və güclər arasında olan kəskin və təqribi fərqlər də həmin təhlükəsizlik sisteminin mərkəzi elementlər ətrafında birləşməsinə və güclənməsinə səbəb olur. Sistemdə güclü element ətrafında zəif elementlərin birləşməsi məhz böyük gücü meydana gətirmiş olur.

İnsan hüquqlarının təmin etmənin bir istiqaməti də onu təmin etmək fəaliyyətinin qorunmasından, mühafizəsindən ibarətdir. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, NATO-nun və burada iştirak edən dövlətlərin başlıca məqsədi insan hüquqlarının təmin etmək üçün həyata keçirilən siyasətin qorunmasını (mühafizə siyasətinin icrası) təmin etməkdən ibarətdir. Beynəlxalq hərbi birlikdə iştirak güclərin paylanması və birləşməsinə yaradır. Bu da özlüyündə regional təhlükəsizlik məkanının formalaşmasının əsaslarını meydana gətirmiş olur. Məsələn, Alyansın 2008-ci il tarixli Buxarest Sammitinin kommunikesində qeyd olunurdu ki, bu yeni üzv dövlətlərin (burada Albaniya və Xorvatiya) qəbul ediləcəyi ilə Avroatlantik regionunun bütün ölkələrinin təhlükəsizliyini möhkəmləndəcək və bizi məqsədlərimizə nail olmağa yaxınlaşdıracaq. Məqsədlər bütöv, azad və sülh Avropasının yaradılmasından ibarətdir.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Bəxtiyar Zamanov. NATO-nun genişləndirilməsi və Açıq qapı siyasətinə dair konfrans (video). Amerika Universitetinin Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda. Vaşinqton şəhəri. 09 may 2012-ci il.

<http://www.amerikaninsesi.org/content/nato-151006785/1214948.html>.

<sup>2</sup> Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. 03.04.2008. Обнародовано главами государств и правительств, участвовавшими в заседании Североатлантического совета в Бухаресте 3 апреля 2008 г. Коммюнике (2008) 049.

[http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official\\_texts\\_8443.htm?mode=pressrel ease.](http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrelease)

İnsan hüquqlarının təmin olunmasına yönəldilmiş hərbi-siyasi aspektlər üzrə təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti bir tərəfdən müsbət addım olmaqla yanaşı, çoxlu sayda təhdidləri də meydana gətirir. Bu qurumlara beynəlxalq aləmdə maraqların qruplaşması kimi baxılır ki, maraqların qruplaşması da beynəlxalq gərginliklərin meydana gəlməsinin əsaslarını təşkil edir. Buradan da belə qənaətə gəlmək olur ki, hərbi-siyasi maraqlar əslində geosiyasi maraqların formalaşmasının əsaslarını təşkil edir. Təhlükəsizliyi təmin etmək arenası, məkanı bir növ elə geosiyasi maraqları təmin etmək arenası ilə üst-üstə düşür ki, bu da beynəlxalq aləmdə gərginliklərin ortaya çıxmasının əsaslarını yaradır. Təhlilləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olur ki, hərbi-siyasi təşkilatların iki mühüm təsirləri vardır: **birincisi**, insan hüquqlarının təmin olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət, digər fəaliyyətin qorunması; **ikincisi**, geosiyasi maraqların böyüməsinə xidmət. Bu iki baza təsir istiqaməti arasında ziddiyyət vardır və bu baxımdan da daima hərbi-siyasi qurumların aktiv fəaliyyəti gərginliklərlə müşahidə edilir.

Hüququn qorunmasının ifrat həddi təhdidləri meydana gətirə bilər. Təhlükəsizliyin təmin olunmasının ən yüksək maksimal həddi maraqların təmin olunması üçün təhlükələri meydana gətirir. Çünki insan hüquqlarının qorunması elə maraqların xidmətinə əsaslanır. İnsanlar ona görə öz hüquqlarını qoruyurlar ki, maraqlarını təmin edə bilsinlər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, maraqlardan kənarda hüquqlar da yoxdur. Hüquq elə maraqların müdafiəsi üçündür. İnsan hüquqlarının qorunması üçün yeganə variant balanslaşdırmanı təmin etməkdən ibarətdir. Bu anda güclər arasında təhlükəsizlik qurşaqları meydana gəlmiş olur.

## Geosiyasi Avrasiya – XX əsrin II yarısının tarixi-siyasi fonunda

*Siyasət və tarixin zəruri vəhdəti prizmasından-dəyişən real mənzərələr-Sovet bloku ilə Qərbi arasında Avropa məkanı mübarizəsi*

Maraq (*siyasi mənada siyasi ehtiyaclar, tələbatlardan formalaşan və zərurəti özündə əks etdirən amil kimi*) bir motiv olaraq siyasətdə iştirak edən tərəflərin hərəkətlərinin meydana gəlməsini zəruri edir. Hərəkətlərin (fəaliyyətin) çəkisi (kəmiyyəti) təsirlərin miqdarını, miqyasını və ümumilikdə siyasətin mahiyyət və məzmununu ortaya çıxarır. Siyasətin çəkisi güclü olduqda onun məkan üzrə əhatələnmə dairəsinin də genişliyini şərtləndirir. Bu baxımdan da qəbul etmək olar ki, siyasətin miqdarı (çəkisi) onun formasının, eləcə də forma daxilində zəngin tərkibini meydana gətirir. Bu prinsipdən çıxış edərək, hesab etmək olar ki, siyasətin məzmunu və forması onunla məşğul olan tərəfin fəaliyyətinin kəmiyyəti ilə atributivdir (mahiyyətinə, əlamətinə bağlıdır), immanentdir (daxili vəhdətdədir).

Siyasət (fəaliyyətin, hərəkətin məzmun və forması) və tarix (zaman) gerçəklikdə təzahür edən kriteriyalar və faktorlar olaraq vəhdətdədir. Məlumdur ki, siyasi hadisələr və onların zəncirliliyindən əmələ gələn proseslərin zamanla bağlılığı **tarixi** meydana gətirir. Bu baxımdan da tarixi hadisələrin nəticələri təbii olaraq siyasi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Tarixi hadisələrin böyük nəticələri tarixi mərhələləri və dövrləri meydana gətirir. Tarixi hadisələrin böyük təsirli nəticələri elə köklü siyasi dəyişikliklərin özünün yaranmasını zəruri edir. Məsələn, Şimali Atlantika Müqaviləsi (NATO) vaxtilə Sovet hökuməti tərəfindən törədilə biləcək təhlükəyə qarşı yaradılmışdı. Bu ittifaqın yaradılmasının geniş səbəbləri kimi bunlar göstərilir: *Sovet ekspansiyasının qarşısının alınması;*

*Şimali Amerikanın güclü şəkildə iştirakına arxlanaraq, Avropada millitarizmin çiçəklənməsinin qarşısını kəsmək; Avropanın siyasi integrasiyasını genişləndirmək.*<sup>1</sup> İlk dəfə baza etibarilə müdafiə olunmaq üçün (kommunizmdən və onun mərkəzi dövlətindən) yaradılan Alyans sonradan (XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərindən etibarən) öz fəaliyyətini beynəlxalq aləmdə siyasi həyatın əksər sahələrinə yönəltdi. Bu qurum Avro-Atlantik məkanda böyük siyasi regionu əhatə edərək beynəlxalq münasibətlərin əsas geostrateji subyektinə çevrildi. NATO siyasi hadisələrin tarixi ardıcılıqla baş verən nəticələrinə uyğun olaraq, ardıcıl və davamlı şəkildə böyüməyə (strukturun daxilindən), maraq sahələrini genişləndirməyə (burada həm də məkanlar üzrə) başladı. (*Qeyd: 1949-cu ilin aprel ayının 4-də Şimali Atlantika Müqaviləsi imzalandı. İmzalanan zaman bu qurumun üzvləri arasında fəal əlaqəni həyata keçirmək üçün hərbi struktur yox idi. Belə hesab olunur ki, Sovet hökumətində 1949-cu ildə ilk atom bombası sınaqdan keçirildikdən sonra, eləcə də 1950-ci ildə Koreyada müharibə alovlandıqdan sonra NATO ittifaqı tərkibində də müəyyən qədər dəyişikliklər baş verdi. Paris ətrafında, Versal yaxınlığında olan Rosquencourt şəhərciyində hərbi qərargah- mənzili (NATO-nun Avropada ilk Ali hərbi qərargahı) yaradıldı. Bunun ardınca da Parisdə daimi mülki katiblik təsis edildi və Birləşmiş Krallıqdan olan lord İsmey ilk katib vəzifəsini tutdu*).<sup>2</sup> Dünyanın iki böyük siyasi qütbü arasında baş verən gərgin mübarizənin nəticələri olaraq, 1991-ci ildə bir qütbün çökməsi ilə müşahidə olunan siyasi gerçəkliklərlə əlaqədar olaraq yaranan **yeni tarixi şəraitdə** NATO da öz fəaliyyətini yeni tələblər əsasında genişləndirmək siyasətini reallaşdırmağa başladı. (*Qeyd: belə qəbul etmək olar ki, ümumdünya siyasi bütövlüyündə “Şimal Geosiyasi yarımkürəsi” yaradılmışdı.*

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

<sup>2</sup> Yəni orada.



ABŞ (NATO ölkələri ilə birlikdə) və SSRİ (Şərqi Avropa ilə birlikdə) ümumdünya siyasi mübarizəsinin əsas çəkisini məhz "Şimal Geosiyasi yarımkürəsi"ndə cəmləşdirmişlər. Belə ki, 1990-cı illərdən etibarən NATO-nun fəaliyyətində bu kimi siyasət istiqamətləri meydana gəldi: *konsensus siyasəti və qərarların birgə qəbul edilməsi, böhranların tənzimlənməsi, müdafiə aspektləri, nüvə siyasəti, iqtisadi əməkdaşlıq, cəmiyyətlərin məlumatlandırılması. Silahlar üzərində nəzarət, o cümlədən silahlar üzərində və NATO-nun hərtərəfli inkişaf konsepsiyası üzərində nəzarət, Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında Müqavilə, yoxlama və silahlar üzərində nəzarət sazişinin yerinə yetirilməsi, nüvə silahları üzərində nəzarət və kütləvi qırğın silahlarının yayılması problemləri*<sup>1</sup>

Ümumiyyətlə, NATO-nun 1990-cı illərdəki siyasətinin **xarakterik xüsusiyyətləri** bunlar idi: yeni dövlətlərin üzv olmasına dəvət, Avratlantik tərəfdaşlıq Şurasının inkişafı və mənbələri, Sülh naminə tərəfdaşlıq, "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının dərinləşdirilməsi, NATO ilə Rusiya arasında əməkdaşlıq, NATO ilə Ukrayna arasında əməkdaşlıq, Şimali Atlantika ittifaqının Aralıq dəniz dialoqu və s.<sup>2</sup>

NATO-nun **hal-hazırdakı fəaliyyətində** mövcud olan əsas struktur prinsiplərini mütəxəssislər belə qiymətləndirirlər:

**-Şimali Atlantika Şurası-Qərar qəbul edən orqan**

**-Açar prinsipi-Konsensus**

**Hərbi komitə Beynəlxalq hərbi heyətdən ibarətdir və Şimali Atlantika Şurasını hərbi məsləhətlərlə təmin edir.**<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 137-151.

<sup>2</sup> Yəne orada. səh. 85.

<sup>3</sup> Uilyam Lau. NATO-nun Cənubi Qafqaz üzrə Bürosu. NATO tərəfdaşlığının gələcəyi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., s. 23-27.

**NATO-nun Strateji Konsepsiyasının əsas vəzifələri bunlar hesab olunur:**

**-kollektiv müdafiə;**

**-böhranın idarə olunması;**

**-kooperativ təhlükəsizlik.**<sup>1</sup>

**NATO-nun xüsusi əməkdaşlıq əlaqələri:**

**-NATO-Rusiya Strateji Tərəfdaşlıq Şurası**

**-29 ölkə səviyyəsində strateji əməkdaşlıq-**

**-Təsis Aktı 1997-ci il, Roma Bəyannaməsi 2002-ci il;**

**-NATO-Rusiya Şurası (siyasi dialoq, praktiki əməkdaşlıq)**

**-NATO-Rusiya Hərbi Əməkdaşlığı**<sup>2</sup>

Sadalanan istiqamətlərdən görünür ki, NATO-nun fəaliyyəti yarandığı andan həm daxildən, həm də məkanı əhatə etmək baxımından genişlənmə xüsusiyyətinə malik olmuşdur. NATO daima tarixin yaratdığı gerçəkliklər fonunda öz siyasətini şəxələndirmiş və şəbəkə əsaslı etmişdir. Qurum tarixi fürsətlərdən istifadə etmişdir, desək, yanlışdır. Eyni zamanda SSRİ ilə rəqabət mübarizəsi fonunun özü tarixi gerçəkliklərin meydana gəlməsinin əsas istiqamətlərini formalaşdırmışdır. Onu da əlavə etmək olar ki, fəaliyyətin məzmununda geostrategiya bir qədər inkişaf edərək, geoiqtisadiyyat da daxil olmaqla, geosiyasətə doğru yön almışdır.

Belə qəbul etmək olar ki, tarix- elə hadisələrin baş verməsinin ardıcıl qaydada zamanla əsaslandırılmasıdır. Hadisələrin gerçək mahiyyəti (*burada dövlət və cəmiyyətdə,*

<sup>1</sup> Uilyam Lau. NATO-nun Cənubi Qafqaz üzrə Bürosu. NATO tərəfdaşlığının gələcəyi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., s. 23-27.

<sup>2</sup> Yəne orada.

*eləcə də beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr nəzərdə tutulur*) isə siyasi məzmunu malik olur. Tarixi hadisələrin zəncirvari əlaqəsi və məzmunu siyasi proseslərin ardıcıl qaydada davam etməsi üçün şərtləndiriciliyi, o cümlədən fəlsəfi mənada səbəb və nəticə kateqoriyalarını ortaya çıxarır. Yəni, tarix hadisələrin ardıcıl şəkildə-səbəb və nəticə şərtləndiriciliyi əsasında – baş verməsinin özü siyasəti və onun məzmununu meydana gətirir. Məsələn, İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropada meydana gəlmiş yeni siyasi reallıqlar ABŞ-ın regionda yaxından iştirakı üçün böyük zəmin yaratmış oldu. İkinci dünya müharibəsindən sonra ortaya çıxmış yeni gerçəkliklər fonunda ABŞ özünün diplomatik təcrid olunma siyasətindən imtina etdi və Avropaya iqtisadi yardımlar (Marşal planına uyğun olaraq) göstərdi və iqtisadi sabitliyin yaradılmasına çalışdı.<sup>1</sup> İqtisadi yardımların xəttində ABŞ-ın Qərbi Avropada köklü iqtisadi və siyasi maraqları (*regiona bağlanmış fundamental maraqları*) formalaşmağa başladı. Bu iqtisadi amillər Avro-Atlantika siyasi regionunun formalaşmasının əsaslarını müəyyən etmiş oldu. Sosialist blokunda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, SSRİ və onun müttəfiqlərinin “Marşal planı”ndan imtina etməsindən sonra 1947-ci ilin 22-27 sentyabrında Sovet blokunda ideoloji birliyi təmin etmək üçün Kommunist partiyalarının informasiya bürosu olan Kominform yaradıldı.<sup>2</sup> Həmin ilin mart ayında ABŞ prezidenti Trümen ABŞ-ı “*azad xalqların xaricdən edilən təzyiqlərin və ya da silahlı birləşmələrin köməyi ilə öz təbəçiliklərinə salınmasına qarşı mübarizələrinə yardım etməyə*” çağırırdı (“Trümen doktrinası”).<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

<sup>2</sup> Справочник НАТО. Office of Information and Press. NATO -1110 Brussels-Belgium. NATO 2001. ISBN 92-845-0165-2; HB0801RUS. s.522.

<sup>3</sup> Yəni orada. s.521.

Ümumiyyətlə, istənilən zaman üçün yaranmış siyasi-tarixi şərait yeni nəticələrin (eyni zamanda gerçəkliklərin) ortaya çıxması üçün əsas verir, yeni elementlər üçün həm cəzbedici, həm də cəlbəedici olur. Yaranmış şərait məkənin özündəki elementlər (subyektlər – enerji daşıyıcıları) üçün də yeni addımların atılmasının və qazancların əldə edilməsinin əsaslarını təşkil edir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, məkəna olan xarici təsirlər, təzyiqlər **məkəndəki elementlərin (komponentlərin) birləşməsinin əsaslarını (daxili gücün yaranması və vahid güc vahidinin ortaya çıxmasının)** da təşkil edə bilər. Bu baxımdan yeni yaradılmış mühitdən istifadə istəklərini və xarici müdaxilədən qorunmaq istəklərini vəhdətdə birləşdirmək naminə, İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropanın bəzi demokratik quruluşlu dövlətləri **kollektiv müdafiəni təşkil etmək** və daha da yaxın formada hərbi əməkdaşlığı formalaşdırmaq məqsədilə müxtəlif planları reallaşdırmağa başladılar. 1948-ci ildə Qərb İttifaqı (Western Union) yaradıldı, sonra isə bu qurum 1954-cü ildə Qərbi Avropa İttifaqına çevrildi.<sup>1</sup>

Tarixin müəyyən anında baş verən siyasi hadisələrin tərəflərə olan təsirindən irəli gələrək, **seçim amili kimi**, siyasətin istiqamətləri **dəyişə bilər**. Məsələn, Fransanın XX əsrin 60-cı illərindən etibarən, Avropada SSRİ ilə ABŞ-Qərb bloku arasında balanslı siyasət həyata keçirməsinin nəticəsi olaraq, *(belə qəbul etmək olar ki, bu siyasət postmüharibə dövründə Fransanın müstəqil hərbi siyasət yürütməsinə də xidmət edirdi. Fransa çalışırdı ki, Avropanın geostratejiyasında özünün bitərəfli əsaslarla gücünü təmin edə bilsin)* bu dövlət 1966-cı ilin martında NATO-nun birləşmiş hərbi komandanlığından çıxdığını bəyan elədi və müttəfiqlərin mənzil qərargahının Fransadan köçürülməsi tələbi ilə çıxış etdi. Nəticədə 1967-ci ildə hərbi qərargah Belçikaya köçürüldü.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

<sup>2</sup> Yəni orada.



Siyasi hadisələrin qlobal forması və məzmunu, eyni zamanda tərəflərin ehtiyat etmək istəkləri özü də nəzərdə tutulmuş siyasətin istiqamətinin dəyişməsinə məcbur edir. Məsələn, 1960-cı ilin Kuba raket böhranından **tərəflərin çəkinmə siyasətlərini** buna nümunə göstərmək olar. Əlavə misal üçün həmçinin qeyd etmək olar ki, Belçikanın xarici işlər naziri olmuş Pyer Armel 1967-ci ilin dekabr ayında **"Alyansın gələcək məqsədləri"** adı altında məruzə ilə çıxış etdi və belə münasibət bildirdi ki, NATO Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ilə dialoqu genişləndirməlidir. Bu təklifdən irəli gələrək, nəticədə Avropada təhlükəsizliyi və əməkdaşlığı nəzərdə tutan 1975-ci il tarixli ATƏM-in Helsinki Aktı qəbul olundu.<sup>1</sup> Qarşılıqlı ehtiyat etmək məsələləri tərəflər arasında kompromisə gəlmək üçün zəmin yaratmış oldu. Kompromis çəkəndirmə və tarazlaşdırma siyasətinin formalaşması üçün zəmin yaratmış olur. Ehtiyatlılıqdan irəli gələrək yaxınlaşma tendensiyləri müşahidə edilir.

Tərəflərin **çəkəndirmə və tarazlaşdırma** siyasətinə daha bir nümunə olaraq qeyd etmək olar ki nüvə müharibələrinin qarşısının alınması və qlobal qarşıdurmalardan yayınmaq, regional və qlobal miqyasda təhlükələrdən uzaqlaşmaq üçün ABŞ-la SSRİ arasında strateji təyinatlı silahlara nəzarətlə əlaqədar olaraq və silahların azaldılması ilə bağlı XX əsrin ikinci yarısında və XXI əsrin əvvəllərində bir çox sənədlər qəbul edildi:

**-Raket əleyhinə müdafiə sisteminin məhdudlaşdırılması haqqında Müqavilə (rus dilində PRO Müqaviləsi adlanır-strateji silahlara aid ilk ABŞ-SSRİ müqaviləsidir. -26 may 1972-ci ildə imzalanıb;**

**-Strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması sahəsində bir çox tədbirlər haqqında müvəqqəti Saziş (rus dilində-OSV-1razılaşması adlanır) -26 may 1972-ci ildə**

**imzalanıb (bu sahədə ilk sənədə aid edilir). Birinci və ikinci sənədlər eyni zamanda imzalanıb;**

**-Strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında Müqavilə ("OSV-2 Müqaviləsi")-1979-cu ilin iyun ayında imzalanıb;**

**-Yaxın və orta mənzili raketlərin ləğv edilməsi haqqında Müqavilə ("RSMD Müqaviləsi")-8 dekabr 1987-ci ildə imzalanıb;**

**-Strateji hücum silahlarının ixtisarı və məhdudlaşdırılması haqqında Müqavilə ("SNV-1 Müqaviləsi")-1991-ci ilin 31 iyulunda imzalanıb;**

**-Strateji hücum silahlarının gələcəkdə (sonrakı dövr üçün) məhdudlaşdırılması haqqında Müqavilə ("SNV-2 Müqaviləsi")-1993-cü ildə imzalanıb;**

**-Strateji hücum silahlarının ixtisarı haqqında Müqavilə ("SNP Müqaviləsi")-2002-ci ildə imzalanıb;**

**-Strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında Müqavilə ("SNV-3 Müqaviləsi", ingiliscədən, baş hərflərin birləşməsindən START adlanır)-2010-cu ilin aprel ayının 8-də imzalanıb<sup>1</sup>.**

Atılan addımlar və qəbul edilən sənədlər Avrasiyada geosiyasi gərginliyin azaldılmasına xidmət etdi və Geosiyasi Avrasiya tarixinin formalaşmasının baza tərkib komponentlərinin əsaslarını yaratmış oldu.

Tarixdə baş vermiş hadisələrin "kütləsi" və onun nəticələrinin təsiredici arealı məhz siyasi hadisələrin miqyasını formalaşdırır. Anlayışlar olaraq tarix və siyasi hadisələrin vəhdəti prizmasından və tərkib analizi baxımından fikrimizi ümumiləşdirsək və konkretləşdirsək, məqsədyönlü şəkildə belə qənaətə gələ bilərik ki, **siyasi hadisələr və siyasi gerçəklik** elə tarixi ardıcılıqla (zaman ardıcılığı ilə) baş verən və öz

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

<sup>1</sup> E.M.Nəsibov. Münasibətlərin balanslaşdırılması (dövlətdaxili siyasətdə və beynəlxalq aləmdə). Dinamik inkişaf; sabitlik; sülh (dünya sülhü). I CİLD. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı; 2012, 550 səh., s. 108-109.

məzmununda siyasətin, iqtisadiyyatın, cəmiyyətin mühitini, daxili məzmun gerçəkliyini əks etdirən aktlar cəmindən və onların sistemli (ardıcıl, əlaqəli, müxtəlif istiqamət tərkibinə malik olan və s.) xarakter kəsb edən məzmunlarından meydana gələn təzahürdür, obyektivlikdir və reallıqdır.

### *Geosiyasi Avrasiya-mövcud zaman baxımından*

Siyasətin məkanda (coğrafi-siyasi mənada –regionda) sistemli qaydada həyata keçirilməsi və bütün strukturların canlı bir orqanizm kimi fəaliyyətinin kompleks əsasları isə geosiyasətdir. Geosiyasi hadisələrin baş verməsinin ardıcılıq forması və siyasi hadisələrin kompleks şəkildə bir-birini şərtləndirməsi isə geosiyasətin tarixidir. Siyasətdə iştirak edən bütün resurs və vasitələrin canlı hərəkəti, üstəgəl məkan geosiyasətin tərkib ünsürlərini yaradır. Sadalanan fikirlərə rəğmən hesab etmək olar ki, Avrasiya özü bir geosiyasi məkandır və üzərində ünsürlərin (komponentlərin) qarşılıqlı əlaqəsini əks etdiən bir siyasi paneldir.

Geosiyasətin “çəkisi” (*burada mücərrəd təfəkkürün məhsulu kimi, yəni, təsəvvür kimi bu anlayışı qəbul etmək olar*) ümumdünya üzrə Avrasiya materikində üstünlük təşkil etməkdədir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Avrasiyada dünyanın geosiyasi çəkisini yaradan güc mərkəzlərinin sayı daha çoxdur. Avrasiya öz daxilinə digər materikləri də cəlb edir və bu baxımdan da dünyanın geosiyasi sisteminin, geosiyasi şəbəkəsinin mərkəzi avanqardına çevrilir. Avrasiyaya dünya üzrə “**siyasəti törədən mərkəzi materik**” kimi ad vermək daha münasib olar.

Avrasiyanın geosiyasəti onun, yəni, materikin üzərindəki güc mərkəzlərinin (*bu güc mərkəzlərinə “siyasi panellər” də demək olar. Bu siyasi panellər bir-biriləri ilə tellərlə (yaylı tellər və dəmir məzmunlu tellər) bağlı olubdur və dünya*

*siyasətinin, eləcə də beynəlxalq münasibətlər siyasətinin tarixi baza olaraq bu panellər daxilində və panellər arasında baş verən hadisələrlə formalaşır*) siyasi fəaliyyətləri ilə özünə dərin məzmun qazanıb və bu gün də panellərdə baş verən forma dəyişikliklərinə baxmayaraq, Avrasiya siyasətinin əsas yükü bu güc mərkəzlərinin üzərində qərarlaşmışdır. Avrasiyanın geosiyasəti elə dünyanın mərkəzi geosiyasətinin əsasına, mərkəzi avanqard mənbəyinə çevrilibdir. Avrasiya bu baxımdan dünya siyasətinin əsas subyektı kimi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Materikin bütöv siyasi paneli ayrı-ayrı panel birləşmələrindən təşkil olunubdur. Böyük panellər arasında orta və kiçik “bloklar” da vardır. Bu bloklar (aralıq kiçik panellər) bir çox yerlərdə “panel birləşdiriciləri” (yaylı və bərk məzmunlu) funksiyanı yerinə yetirirlər. (*Qeyd: məsələn, Azərbaycan Avro-Asiya məkanında aralıq “yaylı” bir paneldir, blokdur. Aralıq panellər ümumiyyətlə, tarazlıq naminə daha çox balanslaşdırma siyasətini həyata keçirməli və “yol otürücüləri” rolunu oynamalıdırlar. Azərbaycanın regionda böyük gücə malik olan siyasi panellər arasında balanslaşdırma siyasətinin müsbət tərəfləri vardır. Bu, həm Azərbaycanın özünü qoruyur, həm də panellər arasında regionda qarşılıqlı əlaqəni artırır.*)<sup>1</sup>

Bu gün Avrasiyada güc mərkəzləri olan dövlətlər və dövlətlər birliyi tərəfindən yeni bir geosiyasi və geostrateji fon (*radikal-liberal məzmunun qarışığından-Avropa demokratiyası ilə Şərqi anənəvi qaydalarının birləşməsindən ortaya çıxan siyasi mənzərə*) meydana gəlməkdədir. Həmin məzmun “soyuq müharibə” dövrünün məzmunundan heç də köklü şəkildə fərqlənir. Böyük dövlətlər yenə də dünyanı (məsələn, Ərəb dünyasını) nüfuz dairələrinə bölməkdə davam edirlər. Mərkəzlərdə formalaşan siyasi proseslər insan maraqlarının

<sup>1</sup> Nəşibov E.M. Siyasət (mövqelər, baxışlar, təhlillər, nəzəriyyələr, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. I CİLD, Bakı, “Təhsil” EİM, 2009, 496 s., ss.318-325.



xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, daima (liberal-radikal məzmunların qarışığı əsasında) davam etməkdədir. Siyasi maraqlar xalqların və dövlətlərin siyasi əhəmiyyət kəsb edən maraqlarını (maraqlar sisteminin makro forması, şəbəkəsi) özündə cəmləşdirir. Bu gün Avrasiya materiki dünyanın əsas siyasi mərkəzi (dünya iqtisadiyyatının əsas potensialını və çəkisini özündə cəmləşdirməklə) rolunu oynayır. Dünya münasibəti (dünya münasibətinə beynəlxalq münasibətlərin global məzmunu və forması aspektindən yanaşmaq olar. Dünya münasibəti beynəlxalq münasibətlərdən bir qədər kənara çıxır və onu əhatə edir. Əslində, dünya münasibətini elə beynəlxalq münasibətlərin cəm halda, bütöv şəkildə adlandırılması kimi qəbul etmək olar) sistemində mərkəzi qərarlar daha çox Avrasiyada (Çin, Rusiya kimi nəhəngləri, həmçinin NATO və Avropa İttifaqı kimi qurumları nəzərə alaraq) qəbul olunur. Bununla belə, həmçinin Amerika və Avstraliya qitələrinin də siyasəti əsas etibarilə Avrasiyaya bağlı olduğundan, belə qənata gələ bilirik ki, dünya siyasətinin mərkəzində məhz bu siyasi materik (Avrasiya) dayanır. Avrasiya okeanlar arasında mövcud olan ən böyük ada olaraq, həm də böyük gəmi yollarının tranzit birləşməsində mühüm mövqeyə malikdir. Dünya siyasəti baza etibarilə geoavrasiya siyasəti əsasında formalaşır. Yəni, Avrasiyanın təsiri digər materiklərə transfer edir, yayılır. Avrasiyada həm dünya siyasətinin əsas kütləsi mövcuddur, həm də burada qərarların qəbul edilməsi proseslərinin miqdarı böyük çəkiyə malikdir. (Qeyd: qərarların qəbul edilməsi strateji və taktiki əhəmiyyətə malikdir. Siyasi əks qütblü panellərdə qəbul edilən strategiya və taktika XX əsrin ikinci yarısı boyu Avro-Asiyanın siyasi panellərinə məxsus olan məzmunu ortaya çıxarmış olurdu. Hər iki tərəfdə daima rəqabət mübarizəsi gedirdi və iki blokun gərginləşmiş zonası (qurşağı) Şərqi Avropa məkanı idi. Hər iki tərəf siyasi-iqtisadi və hərbi güclərinin əsas təsirlərini bu qurşaqla qarşılaşdırırdılar. Məsələn, adi bir

*faktı misal çəkərək qeyd etmək olar ki, 1979-cu ildə SSRİ-nin Əfqanıstana qoşun yeritməsi və SS-20 Saber ballistik raketinin Avropada yerləşdirilməsi bu dövr üçün regionda gərginliyin şiddətini daha da artırdı. Sovet hökumətinin ballistik raketinə qarşı, sovet hökuməti ilə danışıqları apara-apara, NATO müttəfiqləri Qərbi Avropada nüvə başlıqlarını daşıya bilən raketləri yerləşdirdilər).*<sup>1</sup>

Bu gün də Avrasiyada, məsələn, Suriyada və Türkiyədə Qərb və Rusiyanın raket yerləşdirmə siyasətləri davam etməkdədir. (Qeyd: Suriya hal-hazırda böyük dövlətlərin diqqət yönəltiyi və rəqabət mübarizəsi meydanına çevrilən bir məkandır. Suriya özü də Şərq-Qərb qovşağında və müxtəlif dinlərin qarşılaşdığı məkanda yer alıb. Bu gün Suriya ətrafında böyük dövlətlərin, xüsusilə, ABŞ, Rusiya, Birləşmiş Krallıq, Fransa və orta gücə malik olan regional dövlətlərin-Türkiyə, İran, Ərəb ölkələri və s. rəqabəti görünməkdədir. Suriya nümunəsi onu göstərir ki, dünyada zəifləmiş və strateji əhəmiyyət kəsb edən dövlətlər üzrəində dərhal böyük dövlətlərin maraqları güclənir. Bu, onu göstərir ki, dünyanın heç bir məkanı, orta və kiçik əraziyə malik olan dövləti böyük dövlətlərin diqqətindən kənarda deyil. 2013-cü ilin avqust ayının sonlarında Suriya ətrafında böyük dövlətlərin rəqabəti daha da güclənmiş oldu. Belə ki, uzun müddətdir ki, ölkədə baş verən vətəndaş müharibəsində maraqlı olan böyük dövlətlərin Suriyaya kəskin müdaxiləsi üçün əsaslı zəmin yaranmış oldu. 2013-cü il avqust ayının 21-də Dəməşq yaxınlığında kimyəvi silahdan (zərin zəhərləyici qazından) istifadə olundu. Nəticədə 1300 nəfərin öldüyü qeyd olundu.<sup>2</sup> Ölənlərin sayının 1500 nəfər olması faktları da bildirdi. Qərb bu silahın Başər Əsəd qoşunları tərəfindən tətbiq olunduğunu iddia etdi. Başər Əsəd

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

<sup>2</sup> Z.Ziya. Suriya bombalanacaq? Davudoğlu: Türkiyənin Suriyaya qarşı hərbi əməliyyatlar keçirmək üçün mandatı var. "Ekspress" qəzeti. 28 avqust 2013-cü il. № 155 (3767).

rejimi isə bu məsələdə Qərbin dəstək verdiyi müxalifəti ittiham etdi. Bu hadisə Suriyaya hərbi müdaxilə məsələsini gündəmə gətirdi. Lakin beynəlxalq mövqelər yenə də parçalanmış oldu. Böyük Britaniyanın baş naziri Devid Kameron Böyük Britaniyanın Suriyaya hərbi müdaxilə siyasətini tətbiq etmək istəyinə ölkə parlamenti razılığını bildirmədi. NATO-ya üzv olan ölkələrin səfirləri səviyyəsində keçirilən görüşdə Alyansın hərbi müdaxiləsi ilə bağlı qəti qərar qəbul oluna bilmədi. Çin və Rusiya da hərbi müdaxilənin əleyhinə çıxış etdilər. 2013-cü ilin avqust ayının sonunda ABŞ prezidenti Barak Obama "Suriyaya məhdud müdaxilə" prinsipini irəli sürdü. Türkiyə isə məhdud müdaxilənin onun ölkəsinə sərflənmədiyi fikrini bildirdi.<sup>1</sup> Barak Obama 2013-cü ilin avqust ayının sonunda ABŞ Konqresinə Suriyaya hərbi müdaxiləyə icazə verilməsi barədə layihə təqdim etdi. Konqress liderləri ABŞ prezidenti Barak Obamanın hərbi müdaxilə barədə təklifini yalnız qanunverici qurumun razılığından sonra dəstəkləyəcəklərini bəyan etdilər. Tətildə olan ABŞ Konqresinin bu məsələyə yalnız tətildən qayıtdıqdan sonra, yəni 2013-cü ilin sentyabr ayının 9-dan sonra baxa biləcəyini bildirdi. 2013-cü ilin avqust ayının 31-də Suriyanı tərk edən və kimyəvi silahın tətbiqi ilə bağlı yoxlama aparan BMT müfəttişləri isə yoxlamanın nəticələri ilə bağlı qərarın üç həftəyə verilə biləcəyi qənaətinə gəldi.

Bu gün Suriya dünyanın böyük dövlətlərinin maraqları üçün daxilən "boşalmağa olan məkan" rolunu oynamaqdadır. Bu məkanın doldurulması uğrunda ayrı-ayrı siyasi qurumlar və dövlətlər arasında rəqabət davam etməkdədir).

Qərarlar çoxluğundan siyasi proseslər böyük şəbəkə sistemini formalaşdırmış olur. Avrasiyada böyük xalqların, qlobal və bəşəri dinlərin toplaşması və böyük xalqların böyük

<sup>1</sup> Z.Ziya. Suriya bombalanacaq? Davudoğlu: Türkiyənin Suriyaya qarşı hərbi əməliyyatlar keçirmək üçün mandatı var. "Ekspress" qəzeti. 28 avqust 2013-cü il. № 155 (3767).

dövlətlərinin siyasəti bu materikin coğrafiyasını daha çox siyasi çalar ilə zənginləşdirmişdir. Bu baxımdan Avrasiya geosiyasi mühiti müxtəlif çalarların formalaşması zərurətini ortaya qoyan **balanslı və disbalanslı, harmonik və disharmonik, simmetrik və assimetrik panellər və onların birləşməsi aralıqlarından** və bunların yaratdığı bütöv rənagarənglikdən ibarətdir.

Müxtəliflikdən və bu çalar zənginliyinin yaratdığı mürəkkəblikdən irəli gələrək, Avrasiyada bu gün də maraqlar çarpazlaşır. Bir qədər əvvəldə də bu məsələyə toxunuldu. **Tarixin "soyuq müharibə" dövrü "lal" formada davam edir.** Məsələn, Rusiya özünün xarici siyasət konsepsiyasında Qərbi yenə də rəqib kimi görür.<sup>1</sup> Rusiyanın siyasi fikir dairələrində də dövlət siyasətinin Qərbə qarşı əsas meyilləri yer almaqdadır. Bu baxımdan hesab edirlər ki, (məsələn, politoloq Sergey Mixeyev) NATO Rusiya ilə münaqişə həddində olmasa da belə bu dövlətin real və potensial düşməni olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan da Alyansla olan münasibətlərdə siyasi kompromis saxlanılmalıdır. NATO ilə diplomatik balans qorunub saxlanılmalıdır və dialoq həyata keçirilməlidir.<sup>2</sup> Rusiya Qərbin ərəb dünyası ilə bağlı siyasətinin tam şəkildə əleyhinə çıxış edir.

Avrasiyada maraqların çarpazlaşması həm də tarixi "iyerarxik" əlaqələr formasının mövcudluğundan irəli gəlir. **(Qeyd: iyerarxik əlaqələr əsasən, dövlətlərin fərqli güclərindən meydana gəlir. Fərqli güc təbii olaraq beynəlxalq münasirətlərdə)**

<sup>1</sup> Rusiya özünün rəqibi kimi yenə də Qərbi və ABŞ-ı görür. Rusiyanın yeni xarici siyasət konsepsiyası əsas müddəalar. <http://newtimes.az/az/politics/1465/#.UUBx2xen3v0>. 12 mart 2013-Newtimes.az.

<sup>2</sup> Сергей Михеев. 22.04.2013. «Мы должны понимать, что НАТО остается нашим потенциальным противником». <http://www.km.ru/spetsprekty/2013/04/19otnosheniya-rossii-i-nato/709276-my-dolzheny-ponimat-cto-nato-ostaetsya-nash/>.



*sibətlərdə dövlətlərin fərqli iştiraklarının əsaslarını ortaya çıxarmış olur. Bundan da təbəqəli iştirak amili zəruri olaraq ortaya çıxmış olur.* Avrasiyanın özündə “Avrasiyaçılıq” (burada coğrafi məkan üzərində etno-mədəni, milli-mədəni və dini əsaslarla formalaşan cərəyan) siyasəti sürətlə inkişaf edir və türk dünyası, slavyan dünyası, ingilis-latin dünyası, ərəb dünyası (Məşriq hissəsi), xristian dünyası, buddizm, hinduizm, islam dünyası və s. kimi dini-mədəni (etno-milli), iqtisadi, siyasi mərkəzlər (Çin, Hindistan, Yaponiya, Pakistan, İndoneziya kimi dövlətlər də aid olmaqla) Avrasiyada həm bütövlüyü yaradırlar, həm də bu bütövlüyün içərisində tərkib strukturlarını (bütövün yarımstrukturlarını, yəni ayrı-ayrılıqda güc mərkəzlərini) meydana gətirirlər. (Qeyd: belə hesab etmək olar ki, Avrasiyada baş verən siyasətin dərk olunması üçün bəzən siyasi sinkretizmin, yəni, bir-birilə uyuşmayan fəlsəfi görüşlərin birləşdirilməsinin şahidi olmaq mümkündür. Buna da təbii baxmaq lazımdır. Belə ki, Avrasiya materikinə özü daxilən ünsürlər və komponentlər baxımından çoxtərkibli olduğundan, eləcə də Amerika və Avstraliya ilə, eyni zamanda, Şimali və Qərbi Afrika ilə sıx bağlı olduğundan burada da müxtəlif istiqamətli fəlsəfi, elmi və dini cərəyanlar meydana gəlir. Bu cərəyanlar isə baza etibarilə “Avrasiya coğrafi məfhumu” üzərində cəmləşir, qovuşur və birləşə bilir. Sinkretizmdən elə bütövlük, bütövlük daxilində isə parçalanmalar (radikal və liberal məzmununda) meydana gəlir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, mövcud dünyanı məhz təsəvvürlərdə fəlsəfənin obyektı olaraq, bütöv şəkildə dərk etmək və ayrı-ayrı regionları isə tamən hissələri kimi qəbul etmək lazımdır). Təbii ki, geosiyasi Avrasiyada -materikin dünya siyasətində və beynəlxalq aləmində – siyasət mərkəzləri müxtəlif siyasət istiqamətlərini meydana gətirirlər. Avrasiyada nəhəng güc mərkəzləri (Avropa İttifaqı, Çin, Rusiya) və onların “kölgələri” (ətraf təsir dairələri) adlana biləcək məkanlar formalaşmaqda davam edir. Bununla yanaşı,

Avrasiyanın özünün böyüklüyü və materikin nəhəng maraqları onun üzərində mürəkkəbliyi və “iyerarxik” formalı quruluşu ilə fərqlənən, eləcə də bu və ya digər səviyyədə asılı münasibətlər və əlaqələr sisteminə malik olan “böyük güclü regional”, “orta güclü regional” və “kiçik güclü regional” güclərin yaranmasının əsaslarını təşkil edir.<sup>1</sup>

Avrasiyanın ümumsiyasi münasibətlər sistemini formalaşdıran aşağıdakı baza istiqamətləri qeyd etmək olar. İstiqamətləri də dövlət və etno-mədəni, milli-mədəni və dövlətçilik maraqlarına bölmək olar:

-Avropa istiqaməti (avropa xalqlarının Avropa regionunda birləşməsi -Avropa siyasətinin patriarxal əhəmiyyəti);

-Avro-Atlantika istiqaməti (burada köhnəliklə yeniliyin vəhdəti fonunda ABŞ Avrasiya üzərində öz təsirini yaratmaq üçün Avro-Atlantika siyasi cərəyanından istifadə edir. Bu cərəyan isə öz mənşəyinə görə Avrasiyaya bağlı olan bir cərəyandır. Buradan da belə bir məntiq ortaya çıxır ki, baza dünya siyasəti dedikdə, bu siyasəti öz etimologiyasına görə Avrasiya siyasəti kimi adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. ABŞ və Kanada kimi ölkələr isə demək olar ki, Avrasiyanın hesabına öz güclərini artırma bilirlər və ABŞ-in dünya hegemonu olmasında Avrasiya əsas obyekt (mənbə) rolunu oynayır. ABŞ-in dünya hegemonluğu şəbəkəsində başlıca olaraq Avropa subyektləri və onların birləşmələri – NATO və Avropa İttifaqı ölkələri- ikinci mərkəz rolunu oynayırlar. ABŞ- onun dünya hegemonu sistemində əsas mərkəzi element (bura Kanadani də aid etmək olar)<sup>2</sup>, Avropa ikinci

<sup>1</sup> E.M. Nəsimov. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əsasları (qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, 320 səh., ss. 245-266.

<sup>2</sup> Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s, s.216.

*mərkəzi element, bu iki elementin təsir dairələri isə periferik sahələr kimi əhəmiyyət kəsb edirlər);<sup>1</sup>*

-Rus-slavyan istiqaməti (Avrasiyanın ürəyində yerləşən məkan);

-Çin, Cənub-Şərqi Asiya və Uzaq Şərq istiqaməti;

-Türk dünyası istiqaməti;

-Ərəb dünyası istiqaməti (Məqrib-Afrikanın şimalı və Məşriq);

-Cənub-Şərqi Asiya istiqaməti (bu istiqamətlər dünyanın "siyasi bel qurşağında yerləşirlər)<sup>2</sup>

-dini istiqamətlər-islam, xristian, buddizm və induizm

Hər bir istiqamətin formalaşmasında iqtisadi, siyasi, hərbi və siyasətin digər tərkib üsurları da iştirak edir və tərkib üsurlar da öz növbəsində siyasətin formalaşmasında "material" bazanı yaradır. "Material" vasitələr də siyasət mərkəzlərinin güclərinin müəyyən olunması üçün kriteriyaları və əlamətləri müəyyən edir.

### **XX əsrin ikinci yarısının geosiyasi mənzərəsinin əsasları – ümumiləşdirilmiş siyasi təhlil**

XX əsrin ikinci yarısının geosiyasi mənzərəsinin, o cümlədən rəqabət siyasətinin öz tarixi formalaşmış. Bu dövrün tarixi daha çox SSRİ-nin vaxtilə rəhbərlik etdiyi **sosialist-kommunist bloku** ilə ABŞ-ın vaxtilə rəhbəri olduğu **kapitalist bloku** arasında baş verən hadisələrlə zənginləşib. Dünyanın regionları əhatə edən və sonda qlobalığa əsaslanan rəqabət mübarizəsi fonu, -burada siyasi, iqtisadi və hərbi böhranlarla

<sup>1</sup> Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 600 s., ss. 205-260.

<sup>2</sup> E.M.Nəsimov. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 səh., ss.333-336.

müşahidə edilən hadisələrin ümumcəmi- həmin dövr üçün dünyanın siyasi palitrasını və bu palitrada dəyişən məkanları (dəyişən və qarışan siyasi rəngləri) özündə əks etdirib. XX əsrin "soyuq müharibə dövrü" o baxımdan daha çox kəskin xarakterə malik olub ki, bu dövrdə rəqabətin subyektləri (əsas subyektləri) böyük dövlətlər-regional və qlobal gücə malik olan güc mərkəzləri- olublar. Böyük dövlətlərin formalaşan böyük maraqlarının "kütləsi" (həcmi) dünyanın və onun tərkibi olan beynəlxalq münasibətlərin hərəkətlər sferalarını çox "ağır vəziyyətdə" (*burada həm siyasətin kütləsi, həm də gərginlik vəziyyətləri nəzərdə tutulur*) saxlayıb. Bu böyük dövlətlər rəqabət və konfrontasiya (*qəbul edib-etməmək baxımından vəziyyətlər nəzərdə tutulur*) müstəvilərini çox ağırlaşdırıblar. Gərginlikdən, münasibətlərin soyuqluğundan irəli gələrək, iki blokun qarşılaşdığı məkanlarda kövrəklik daha çox olub və bu kövrək məkanlarda hər an müharibə təhlükələri ortaya çıxıb. Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək olar ki, **sosialist bloku iki mühüm cəbhədə formalaşmış və sosialist blokunun** (burada iqtisadi, siyasi və hərbi amillər üzərində formalaşan siyasi cəbhələr nəzərdə tutulur) SSRİ və Çin kimi rəhbərləri olubdur. SSRİ-dən marksizm-leninizm ideyaları Asiyaya transfer edib və Çin bu ideyalar əsasında öz ideoloji mərkəzini (məsələn, Çin Xalq Respublikasının qurucusu Maodzedunun ideologiyasını-"maoizm") yaradıb. Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri də (məsələn, Myanma, Kamboca, Vyetnam) kommunizm ideologiyasında daha çox Çin modelindən yararlanmağa çalışıblar. Kommunizmin Çin modeli də bir arxa ideologiya olaraq, dayaq elementi kimi, SSRİ-nin rəhbərlik etdiyi sosialist blokuna daima meyil edibdir. Beləliklə, Avrasiyanın "ürəyində" və "siyasi bel qurşağı"nın şərq hissəsində SSRİ-Çin ideoloji birliyi mövcud olubdur.

ABŞ və SSRİ XX əsrin ikinci yarısında dünyanı **şəbəkələmiş maraq regionlarına bölmüşlər və şəbəkələmiş**



geosiyasət məkanları formalaşdırmışlar. İki super güc arasında iqtisadi və hərbi sahədə (*yaxın, orta və uzaq məsafəli raketlərin istehsalının genişləndirilməsi və nüvə başlıqlarının sayının çoxaldılması-strateji və taktiki silahların çoxaldılması və s.*) rəqabətin həyata keçirilməsi və rəqabətdə ideoloji amillərin əsas istiqamətverici xəttə çevrilməsi **dünyanın ümumsiyasət mənzərəsinin əsaslarını meydana gətirmişdir.** (*Qeyd: Nüvə silahları ilə bağlı SSRİ (Rusiya) ilə ABŞ arasında tarazlıq məsələsi, münasibətlərin əsasları dövrlərə görə belə xarakterizə edilir:*

- 1945-1949-cu illər-nüvə silahında ABŞ monopoliyası;
- 1949-1960-cı illərin başlanğıcı-nüvə silahının və nüvə silahı daşıyıcılarının sayına görə ABŞ-ın üstünlüyü;
- 1960-cı illər nüvə gücü ilə bağlı məsələlərin tədricən bərabərləşməsi;
- 1970-ci illər-strateji nüvə paritetinə nail olmaq;
- 1980-ci illər-strateji nüvə paritetinin qorunub saxlanması;
- 1990-cı illər nüvə paritetinin səviyyəsinin minimuma endirilməsi<sup>1</sup>.

XX əsrin ikinci yarısının geosiyasi (Avrasiya) mühiti daha çox **“dəmir-metal”** mahiyyətini özündə əks etdirmişdir və silahların istehsalının və ixracının böyük həcmi ilə xarakterizə olunmuşdur. Siyasi münasibətlərin arxasında “dəmir-metal” vasitələri (burada silahlar və silahlardan istifadə üsulları)

<sup>1</sup> Владимир Иванович Медведев  
генерал-лейтенант в отставке, руководитель группы РСМД на переговорах по ядерным и космическим вооружениям, бывший начальник Центра по уменьшению ядерной опасности. Российско-американские соглашения в области контроля над ядерными вооружениями.  
<http://www.armscontrol.ru/course/lectures03b/vim031008.htm>.

dayanmış və bu da əksər hallarda münasibətlərin **“dəmirləşməsinə-poladlaşmasına”** xidmət etmişdir.<sup>1</sup>

XX əsrin ikinci yarısında da dünyanın əsas rəqabət mərkəzi məhz Avrasiya materiki olmuşdur və Avro-Asiya məkanı (*burada Şərqi Avropa, Aralıq dənizi regionu-Şərqlə Qərbin qovuşduğu məkanlar-Avropanın şərq hissəsinin şimalından cənubuna doğru qurşaq üzrə*) hər an global müharibələrin başlanması üçün geosiyasi zəmin vasitəsinə (XX əsrdə baş vermiş Koreya, Vyetnam və Əfqanıstan müharibələrinin təmsalında) çevrilmişdir. Belə qəbul etmək olar ki, SSRİ və ABŞ, -hər ikisi, öz ideoloji cəbhələrində dünya hökmranlarına çevrilmişdilər. Dünyanın bütün münasibətlər sistemi iki baza mərkəzdən formalaşırdı və bu da özlüyündə Avrasiya materikini Avro və Asiya adlanan geosiyasi antipodlara (əks qütblərə)-siyasi nəhəng panellərə bölürdü. İki cəbhə arasında münasibətlərdə və əlaqələrdə disharmonik vəziyyətlər yaşanırdı və iqtisadi-siyasi hadisələrin uyğunlaşdırılması proseslərində çoxlu sayda çətinliklər mövcud idi. SSRİ sosializm-kommunizm ideologiyası ilə daha çox Şərq imperiyasına (burada Avrasiya imperiyasına – Quru imperiyasına), ABŞ isə Qərb imperiyasına (dəniz imperiyasına) çevrilməyə çalışırdı. ABŞ Quru imperiyasını “yarmağa”, SSRİ isə Dəniz imperiyasını zəiflətməyə çalışırdı. Məsələn, ABŞ-ın Türkiyə və İtaliyada yerləşdirdiyi raketlər və Kuba raket böhranı elə bu iki imperiyaların bir-birilərini zəiflətmək siyasətlərinə xidmət edirdi. Sözügedən dövlətlərin yeni imperiya siyasətlərinin formalaşmasını onların şəbəkələşmiş və kompleks əhəmiyyət kəsb edən və böyük axınlar əmələ gətirən və bütün sahələri əhatə edən siyasətləri müəyyən etmişdir. Bu iki blok rəhbərləri arasında baş verən rəqabət dünyanı iki istiqamətə “dartaraq”, daxilən genişləndirməyə və gərilməyə sövq edirdi. Bununla da dünyanın iki ayrı-ayrı hissələrə “dartılması” dünyanı siyasi

<sup>1</sup> Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s, ss. 205-260.

mahiyyəti ilə daima gərgin vəziyyətində saxlayırdı. XX əsrin ikinci yarısında Sovetlər imperiyası Şərqi Avropada demokratikləşmə proseslərinə imkan vermirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropa kommunistləri Sovet İttifaqına kömək göstərirdilər və bütün Avropada seçkili hökumətləri hədələyirdilər. Məsələn, 1948-ci ilin fevral ayında Çexoslovakiyanın kommunist partiyası Sovet hökumətinin gizli köməyi ilə Çexoslovakiyada demokratik yolla seçilmiş hökuməti devirdi.<sup>1</sup> Sovet hökuməti tərəfindən dəstək alan kommunist "Lyublin komitəsi" 1947-ci ilin yanvar ayında Polşada hakimiyyəti monopliya çevirdi.<sup>2</sup> XX əsrin ikinci yarısı boyu ABŞ və SSRİ arasında dünyanın ayrı-ayrı regionlarında öz ideoloji hakimiyyətlərini yaratmaq və yerlərdə özlərinə sərf edən şəxsləri və qrupları hakimiyyətə gətirmək uğrunda mübarizə davam etməkdə idi. Hətta bu məqsədlə, əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, çevrilişlərdən də istifadə olunurdu. Məsələn, 1953-cü ilin avqust ayının 19-da Britaniya kəşfiyyatı və ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin təşkilatçılığı, planlaşdırması və yardımı ilə şah tərəfdarları (Məhəmməd Rza Pəhləvi tərəfdarları) İran hökumətinə qarşı sui-qəsd təşkil etdilər. 1954-cü ildə ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi Qvatemalanın demokratik yolla seçilmiş prezidentinə qarşı çevriliş həyata keçirdi. 1963-cü ildə İraqda gizli hakimiyyət çevrilişləri baş verdi və sonrakı nəticədə Səddam Hüseyn hakimiyyət başına gəldi. 1973-cü ildə Çilidə hakimiyyət çevrilişi baş verdi.<sup>3</sup>

Bu iki super mərkəz öz siyasətlərinin böyüklüyünü və böyüməkdə olan prosesli vəziyyətini təmin etmək üçün şəbəkələşmiş regionlar (qlobal) siyasətinin tərkibi olaraq **alt**

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

<sup>2</sup> Справочник НАТО. Office of Information and Press. NATO -1110 Brussels-Belgium. NATO 2001. ISBN 92-845-0165-2; HB0801RUS. s.521.

<sup>3</sup> Майкл Гасс (Michael Gass). Внешняя политика США: катастрофа длиной в шестьдесят лет. ("Truthout", США). 16/04/2010. Оригинал публикации: US Foreign Policy: Sixty Years of Disaster. Опубликовано: 15/04/2010 15:01. <http://www.inosmi.ru/asia/20100416/159355351.html>.

(burada ikinci mərkəzlər-sub mərkəzlər) **güc mərkəzləri** (məsələn, SSRİ-nin Şərqi Avropa üzərində hökmranlığı, ABŞ-in isə Qərbi Avropada nüfuzu və təsir imkanları) yaratmağa çalışırdılar. ABŞ İkinci Dünya müharibəsindən sonra onun nəzarətində qalan Qərbi Avropanı, Cənubi Amerikanı, Yaponiya və Cənubi Koreyanı, Filippini, Avstraliya, Zelandiya və Sakit Okeaniyanı və Afrikada bir çox əraziləri öz tərəfinə çəkmək üçün **alt mərkəzlərdən (sub mərkəzlərdən)** istifadə edirdi. Məsələn, Fransanın Avropada iqtisadi-siyasi nüfuzunun artması və NATO ittifaqının tərkibinə cəlb edilməsi siyasətinin daxilində həm də bu dövlətin təsir dairəsinin olduğu məkanlar üzərində təsir imkanlarının yaradılmasına səbəb olurdu. Alt mərkəzlər həm regional maraqları təmin edirdi, həm də regionlar arasında sıx əlaqənin təmin olunmasına xidmət göstərirdi. SSRİ isə Şərqi Avropada (məsələn, Almaniya Demokratik Respublikası, Polşa, Rumıniya, Macarıstan, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya, Bolqarıstan), Çin və Hindistanın timsalında Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyada belə tipli alt mərkəzləri formalaşdırırdı. Geosiyasət sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssislərin fikrincə, Şərqi Avropa "**sanitar koridon**" rolunu oynayır. Bu kimi məkanlar şəbəkələşmiş regional maraqların mərkəzlərdən-mərkəzlərə, məkanlardan-məkanlara ötürülməsini təmin edirdi. Alt mərkəzlərin əsas (**üst mərkəzlər** (burada subyektlərin özləri nəzərdə tutulur) ətrafında qruplaşmasının özü də dünyanın bölünməsinə xidmət edirdi. **Dünyanın siyasi xəritəsində alt və üst mərkəzlərdən ibarət şəbəkə meydana gəlirdi. Dünya geosiyasi və onun tərkibi olan geoiktisadi, geostrateji cəhətlərə bölünürdü.** Belə mərkəzlər də dünya siyasəti sisteminin ayrı-ayrı tərkibli mexanizmlərini və strukturlarını yaradırdı. Dünya siyasəti sistemi, onun tərkibi olan beynəlxalq münasibətlər sistemi xəyali bir **piramidal formanı** alırdı və çox güclü dövlətlər piramidanın yuxarı sıralarında özlərinə mövqelər əldə edirdilər. Eyni zamanda, belə qəbul etmək olar ki, bütövlüyü saxlamaq



üçün və radikal qarşıdurmalara yol verməmək məqsədilə dövlətlər arasında sanki, beynəlxalq maraqların aqreqasiyası baş verirdi. (*Qeyd: maraqların aqreqasiyası məfhumuna izahlı lüğətdə belə tərif verilir: maraqların aqreqasiyası siyasi sistemin funksiyalarından biri kimi ümumi tələblərin müəyyənləşdirilməsi və onların iyerarxiyalasdırılması məqsədilə müxtəlif yönümlü çoxsaylı tələblər və maraqların cəmləşdirilməsi və uyğunlaşdırılması funksiyasından ibarətdir.*<sup>1</sup> Bununla yanaşı, hesab etmək olar ki, böyük dövlətlər (xüsusilə SSRİ) öz siyasi nüfuzunu saxlamaq üçün revalizm məzmunlu siyasətdən (məsələn, “Çexoslovakiya” baharının boğulması, Berlin etirazlarının zərərsizləşdirilməsi, Macarıstan inqilabının boğulması) istifadə edirdi. (*Qeyd: revalizm baxışlarına görə dövlətlər öz siyasi vəziyyətlərini “güc mövqelərindən”, daha doğrusu silahlı yolla, zorakılıq vasitəsilə həll etməlidirlər*<sup>2</sup>).

XX əsrin ikinci yarısının geosiyasi mənzərəsi ona görə həm çətin, həm də diqqəti çəkən idi ki, burada bütün dünya siyasətini, beynəlxalq münasibətlər sistemini təşkil edən, formalaşdıran, eləcə də real siyasətin avanqard subyektləri ABŞ və SSRİ kimi nəhəng mərkəzlər iştirak edirdilər. Böyük mərkəzlər öz siyasətlərini rəqabət fonunda daima böyük formada və məzmununda saxlayırdılar və strateji maraqların genişlənməsinə çalışırdılar. Burada genişlənmə obyektini kimi məkanlar və onların üzərlərində olan vasitələr-resurslar və onların sistemləşdirilmiş formada istifadəsi üsulları mühüm rol oynayırdı. Dünyanın ayrı-ayrı regionları “siyasi heliosentrizm”<sup>3</sup> prinsipləri ilə qruplaşmış

məkanlara bölünürdü. Bölünmə sayəsində qeyri-tarazlı vəziyyətlər yaranırdı və mövcud olan tarazlıq isə qorxudan və təhlükədən ortaya çıxırdı. Yəni liberal tarazlıq mövcud deyildi.

XX əsrin ikinci yarısı boyunca dünya qeyri-liberal tarazlıq əsasında iki hissəyə bölünürdü. Əsas yük isə Avrasiya materikinə üzərinə düşürdü. Bir çox nəzəriyyəçilər iki qütb arasında barışıq və əbədi sülhü təmin etmək üçün müxtəlif baxışlar irəli sürürdülər. Bu baxımdan XX əsrin ortalarında dünyanın strukturlaşmasında olan konfrontasiyanı aradan qaldırmaq üçün konvergensiya nəzəriyyəsi də ortaya atılmışdı. (*Qeyd: politologiya izahlı lüğətində qeyd olunduğu kimi, konvergensiya-lat. convergo-yaxınlaşım, meyil edirəm*)-sosioloji konsepsiyalardan biridir. *Qərbdə 50-60-cı illərdə P. Sorokin, C. Helbreyt, U. Rostou (ABŞ), Y. Tinbergen (Niderland), X. Şelsk və O. Fleitxeym (AFR) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu ideyaya görə, ETİ əsrində bir-birinə zidd olan iki ictimai sistemin-kapitalizm və sosializmin əsas xüsusiyyətlərilə bir-birilərinə yaxınlaşmaları “zəruridir”. Lakin hər ikisi, müəyyən zaman keçdikdən sonra, özlərində olan müsbət xüsusiyyətləri və əlamətləri biri digərinə transformasiya edəcək, daha sonra isə onların hər hansı bir “qarışıq cəmiyyətdə” birləşmələri zəruri tələbat kimi ortaya çıxacaqdır.*<sup>1</sup> Konvergensiyanın nəzəri əsaslarını ilk dəfə Amerika sosioloqu U. Rostou (bir neçə iqtisadi mərhələdən sonra “vahid sənaye cəmiyyəti”nin yaranacağını) vermişdir.<sup>2</sup> XX əsrin 70-ci illərində bir sıra müəlliflər, o cümlədən Z. Bjezinski və S. Hantinqton konvergensiya konsepsiyasını müəyyən mənada tənqid edirdilər və belə hesab edirdilər ki, iki əks qütbə olan sistem sonda birləşə bilməz.<sup>3</sup> Bəzi müəlliflər 70-ci illərdə belə ideyaya irəli sürürdülər ki, birləşmə zamanı

<sup>1</sup> Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Politologiya. İzahlı lüğət. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 352 səh., s. 200.

<sup>2</sup> Politologiya. Ensiklopedik lüğət.-Bakı: “Günəş” nəşriyyatı, 2008, səh. 528.

<sup>3</sup> Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 600 s, s. 273.

<sup>1</sup> Politologiya. Ensiklopedik lüğət.-Bakı: “Günəş” nəşriyyatı, 2008, s.303.

<sup>2</sup> Yəni orada, s.304.

<sup>3</sup> Yəni orada, s.305.

*mənfiliklər daha çox mənimsənilir.)*<sup>1</sup> Dünyanın qütblərə bölünməsinə maraqlar amili (*burada həmçinin müqayisə əsasında dərəcələnmə maraqlar nəzərdə tutulmalıdır*) əsas rol oynayır. Yeni texnoloji vasitələr maraqların coğrafi regionlar üzrə bölünməsinin əsaslarını yaradırdı. Bu bölünmə də həm təbii xarakter kəsb edirdi (*böyük dövlətlərin "siyasi heliosentrizm" prinsipləri ilə kiçik dövlətləri öz ətraflarına cəkməsi*), həm də təzyiq metodları hesabına məcburi xarakterə malik idi. Bölünmənin özündə də təbii məzmun formaları mövcud idi. Bölünmə prosesinin özü də əks tərəflərin təhlükələrindən ortaya çıxırdı. Məsələn, Türkiyə SSRİ-nin boğazlara olan iddiasından ehtiyat edərək, 1952-ci ildə NATO-ya üzv olmuşdu. Məhz sistemli və pilləli strukturlaşmanın tərkibi olaraq NATO (1949) və Varşava Müqaviləsi Təşkilatları (1955) yaranmışdı. İki böyük dövlət bir-birilərindən ehtiyat edərək **"çəpərlər"** və **"qurşaqlar"** (qeyd: **bu metodlar əsas mərkəzi subyektin qorunmasına və məkanlar üzrə böyüməsinə xidmət edirdi**) metodlarından istifadə edirdilər və bu prosesin özü də böyük dövlətlər ətrafında orta və kiçik gücə malik olan dövlətlərin qruplaşmasına xidmət göstərirdi. Mərkəzi və Cənubi Amerika, Afrika (Aralıq dənizi hövzəsi), Asiya dövlətləri (Uzaq Şərq, Cənub-Şərqi Asiya), bu qruplaşmanın əsas subyektləri və obyektləri idilər. Bununla da dünya *iradi və qeyri-iradi formada* iki cəbhəyə bölünə-bölünə özünün geosiyasi mənzərəsini yaradırdı. Baza ideologiyalar (*Qərb panelində kapitalizm — yolu ilə sosial cəmiyyətlərin qurulması ideologiyası, Sosialist blokunda isə hər bir siyasətin əsasında mütləq bərabərlik və payçılıq, eyni zamanda sosial həmrəylik və sosial payçılıq ideologiyası*) təbii ki, siyasi proseslərin məzmununa öz təsirlərini göstərirdi. Bu baxımdan da hesab etmək olar ki, geosiyasi mənzərələr tarixi, onun da içərisində

geostrategiyalar və geoiqtisadiyyatlar tarixi meydana gəlirdi. Beynəlxalq hüquq (*nəzəri və ideoloji vasitə olaraq və həmçinin öz üzərində yaxşılığı daşıyaraq*) da çalışırdı ki, bu iki blok arasında geosiyasi rəqabət mübarizəsində kəskin qarşıdurmalar meydana gəlməsin. Lakin, digər tərəfdən beynəlxalq hüququn özü belə siyasi vasitə-alət kimi böyük dövlətlərin (BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlərinin) maraqlarının böyüməsinə xidmət edirdi. Məsələn, Nüvə silahlarının yayılmaması haqqında, Nüvə silahının və onun hissələrinin istehsalının qadağan olunması və nüvə silahlarının satışının və sınağının qadağan olunması haqqında beynəlxalq sənədlər əslində böyük dövlətlərin (bu silaha sahib olan) maraqlarının genişlənməsi uğrunda əlavə maneələrin ortaya çıxmaması məqsədilə qəbul olunurdu, desək, yanlışdır. Sənədlərdə dünya üzrə nüvə dövlətlərinin adları konkret olaraq, -ilk etapda nüvə silahına malik olan dövlətlər- kimi göstərilirdi. Bu fikrin özü belə nüvə sahəsində yalnız bəlli dövlətlərin nüfuzunu təsdiq etmiş olurdu.

ABŞ Avro-atlantik regionda özünün iqtisadi-siyasi nüfuzunu saxlamaq üçün kapitalist Avropasında şəbəkələşmiş mərkəzi zona yaratmağa başladı. Şəbəkələşmiş zona Avropa regional güc mərkəzinin meydana gəlməsini zəruri etdi. ABŞ Şimali Amerika ilə Avropa regionunun geosiyasi birləşməsindən ibarət olan Avroatlantik məkanının formalaşmasının əsas istiqamətlərini müəyyən etdi. 1949-cu ildə NATO təşkilatının yaranması və XX əsrin 50-ci illərində Avropa İttifaqının təməlinin qoyulması və sonradan genişlənməsi və regiondakı iqtisadi integrasiya prosesləri Atlantik okeanının şimal hissəsinin sağ və sol quru hissəsinin birləşməsinə səbəb oldu. Bu proses əslində əsasən Avropa sakinləri hesabına meydana gəlmiş siyasi quruluş olan Şimali Amerikanın Avropa ilə **tarixi-modernizm** üslubunda geosiyasi qurşaq kimi vəhdətini yaratmış oldu.

<sup>1</sup> Politologiya. Ensiklopedik lüğət.-Bakı: "Günəş" nəşriyyatı, 2008, s.306.



*Siyasi mənzərənin gərginlikdən yumşalmağa doğru  
dəyişən formasının yaranması – Avro-Asiyanın yeni  
geosiyasi mühitinin formalaşması*

XX əsrin sonlarında iki qütbdən birinin çökməsi ilə dünya tarazlıq sistemi (*burada bərk məzmunlu tarazlıq vəziyyətləri*) də dağılmağa doğru getməyə başladı. Onu da bir daha vurğulamaq yerinə düşər ki, iki böyük blok mərkəzləri olan SSRİ və ABŞ dünyanı maraqlar uğrunda bölməklə **təbii bir tarazlıq sistemini** (tərkibi bərk məzmunlu olan) də yaradırdılar. Bu tarazlıq sisteminin saxlanması qorxu amili də var idi. **Qlobal silahların** (xüsusilə nüvə silahlarının) mövcudluğu və hər an istifadə təhlükəsi məhz ikiqütblü gərginliyin təbii əsaslarla formalaşması zərurətini ortaya çıxarırdı. (*Qeyd: Nüvə silahının yayılmaması haqqında Müqavilə* -çoxtərəfli beynəlxalq aktdır. Nüvə silahına sahib olan dövlətlərin dairəsinin genişlənməsi yolunda möhkəm sədlər qoymaq məqsədilə **BMT-nin silahsızlaşdırma Komitəsi** tərəfindən işlənib. Eyni zamanda başlıca məqsəd silahlı münaqişə yaranma imkanları zamanı bu silahdan istifadə edilməsinə Müqavilə ilə götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə beynəlxalq nəzarətin təmin edilməsinin vacibliyi idi. Bununla yanaşı, atom enerjisindən sülh məqsədlərlə istifadə edilməsi imkanlarını genişləndirmək də əsas məqsəd daşıyırdı.<sup>1</sup> Sənəd BMT Baş Məclisi tərəfindən 12 iyun 1968-ci ildə qəbul edilibdir və 1968-ci ilin iyul ayının 1-dən Moskva, Vaşinqton və Londonda imzalanma üçün açıq elan edilmişdir. Depozitar dövlətlər- (SSRİ 1968-ci ildə, ABŞ 1968-ci ildə, Böyük Britaniya 1968-ci ildə imzalayıb) və 40 digər dövlət imza atdıqdan sonra və ratifikasiya etimadnamələrini saxlamağa təqdim etdikdən sonra 5 mart 1970-ci ildə

<sup>1</sup> Договор о нераспространении ядерного оружия.  
<http://www.ru.wikipedia.org>.

Müqavilə qüvvəyə minmişdir. Fransa və Çin 1992-ci ildə imzalamışlar. 1995-ci il may ayının 11-də isə Müqaviləyə qoşulan 170-dən çox ölkə Müqavilənin hər hansısa bir əlavə şərti qoymadan müddətinin qeyri-müəyyən müddətə uzadılması haqqında razılığa gəldilər.<sup>1</sup> Dünyanın demək olar ki, əksər müstəqil dövlətləri müqavilə iştirakçılarıdır. İsrail, Hindistan, Pakistan və Şimali Koreya isə müqavilə iştirakçıları deyil. Müqaviləyə əsasən, nüvə silahına sahib olan dövlət dedikdə, 1967-ci il yanvar ayının 1-ə nüvə silahını və ya qurğusunu istehsal etmiş və partlatmış dövlətlər (SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin) başa düşülür.<sup>2</sup> Müqaviləyə əsasən, nüvə silahına sahib olan və Müqavilə iştirakçısı olan dövlətlər digər dövlətlərə nüvə silahı və ya digər nüvə qurğusu verməmək barədə öhdəlik götürürlər. Həmçinin silahlar üzərində birbaşa və ya dolaylı yolla nəzarət həyata keçirməməyi öhdəlik kimi qəbul edirlər. Nüvə silahına sahib olmayan hər hansısa bir dövlətə bu və ya digər yollarla nüvə silahı və ya digər nüvə partlayış qurğusu istehsal etməyə kömək etməmək, təhrik etməmək, məcbur etməmək, vadar etməmək öhdəliyini də sənədə əsasən üzərlərinə götürürlər.<sup>3</sup> Müqavilə iştirakçısı olan və nüvə silahına sahib olmayan hər bir dövlət hər hansısa bir dövlətdən nüvə silahı və ya nüvə partlayış qurğusu qəbul etməməyi və birbaşa və ya dolaylı yolla onlar üzərində nəzarət etməməyi öhdəlik kimi qəbul edirlər. Bununla bərabər, nüvə silahı və digər nüvə partlayış qurğusunu istehsal etməməyi və istehsal üçün hər hansısa bir köməyi qəbul etməməyi də öhdəlik kimi qəbul edirlər.<sup>4</sup>) **İnformasiya vasitələrinin məlumatına əsasən, ABŞ-in indiki dövrdə 1790 ədəd nüvə başlığı var. Rusiyanın isə 1566. ABŞ və Rusiya dünyadakı**

<sup>1</sup> Договор о нераспространение ядерного оружия.  
<http://www.ru.wikipedia.org>.

<sup>2</sup> Yəni orada.

<sup>3</sup> Yəni orada.

<sup>4</sup> Yəni orada.

nüvə silahlarının 90 faizinə nəzarət edirlər.<sup>1</sup> 2012-ci ilin məlumatına əsasən, ABŞ-da strateji nüvə silahlarının ümumi sayının azaldılması üçün 3 variant müzakirə edilirdi. Varianların birincisində nüvə silahlarının 1790-dan 1000-1100-ə endirilməsi, ikincisində 700-800-ə, üçüncüsündə isə 300-400-ə endirilməsi nəzərdə tutulurdu.<sup>2</sup> Belə hesab olunur ki, nüvə silahlarının sayının 300-ə düşməsi ABŞ-ı SSRİ ilə silahlanma yarışına girdiyi 1950-ci illərin ən əvvəlinə qaytaracaq. ABŞ-ın strateji nüvə silahlarının sayı 1980-ci illərin sonunda rekord səviyyəyə - 12 000-ə çatmışdı. Kütləvi-informasiya vasitələrinin məlumatına əsasən, bu rəqəm ilk dəfə 2003-cü ildə 5 minə endirilmişdi<sup>3</sup>.

1980-ci ildə artıq belə başlıqların sayı 55246 ədəd oldu. 1986-cı ildə isə bu göstərici üzrə mütləq rekord vuruldu. Belə ki, həmin il dünyada olan nüvə başlıqlarının sayı 70481 ədədə çatdı. Bundan sonra isə nüvə arsenalları azalmağa doğru getdi. Məsələn, bu arsenallar 1995-ci ildə 40344 ədəd, 2005-ci ildə 28245 ədəd, 2008-ci ildə isə - 20100 ədəd oldu.<sup>4</sup>

Nüvə silahlarının əldə olunması, bu silahlara nəzarət və silahların ixtisarlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq XX əsrin ortalarından xüsusi bir tarix meydana gəlmişdir. Böyük dövlətlər nüvə silahlarına nəzarəti əllərində saxlamaqla əslində dünyanın təhlükəsizlik sistemində nüfuz sahibi olmağa çalışırdılar. Nüvə silahlarının XX əsrin 50-ci illərindən etibarən sürətlə artması və sahib ölkələrin sayının çoxalması təbii ki, bu silahlar üzərində nəzarətin zəruriliyi amilini ortaya çıxarırdı.

<sup>1</sup> ABŞ nüvə silahlarından imtina edir. 16-02-2012.

<http://eurovision.ann.az/az/43286/sok-abs-nuv%C9%99-silahlarından-imtina-edir/>.

<sup>2</sup> Yenə orada.

<sup>3</sup> Yenə orada.

<sup>4</sup> RZA ADİL. NÜVƏ SİLAHININ YAYILMAMA SAZIŞI: QISA TARİXİ EKSKURS. 4 sentyabr 2008.

<http://deyerler.org/texts/news/siyaset/print:page,1,13454-niv-sblahinin-yayilmama-sazbb-qisa-tarxb-ekskurs.html>.

(Qeyd: 60-70-ci illərdə silahların həm say, həm də sahib olan ölkələr baxımından çoxalması prosesi gedirdi. Məsələn, 1960-cı ildə Fransa özünün ilk nüvə partlayışını həyata keçirdi. Bununla da bu ölkə ABŞ-dan, SSRİ-dən və Böyük Britaniyadan sonra dördüncü nüvə ölkəsi oldu. 1964-cü ildə Çin özünün nüvə silahının müvəffəqiyyətli sınaqlarını keçirdi və «nüvə klubunun» beşinci üzvü oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, bunun üçün lazım olan müvafiq texnologiyaların və materialların böyük hissəsi SSRİ tərəfindən bu ölkəyə verilmişdi.<sup>1</sup>

Çinin bu müvəffəqiyyətindən sonra Hindistan çox böyük sürətlə öz atom bombasının hazırlanmasına başladı. Bununla yanaşı, 1998-ci ildə Pakistan hərbi nüvə sınaqları keçirdi və nüvə silahına sahib olan dövlətə çevrildi).

Dünyada XX əsrin ikinci yarısı və sonları üçün “nüvəsiz zonalar” yaranmağa başlamışdı. (Qeyd: 1967-ci ildə «Tlatelolko Sazişi» imzalandı. Bağlanmış bu müqaviləyə əsasən, Latin Amerikasında dünyada ilk nüvəsiz zona yaradıldı. 1968-ci ildə qüvvəyə minmiş Tlatelolko Sazişi Mərkəzi və Cənubi Amerika ölkələrini və həmçinin Karib dənizi hövzəsi dövlətlərini əhatə etmişdir. Müqaviləyə əsasən, nüvəsiz zona yaratmış dövlətlərin ərazisində nüvə silahlarının saxlanması, sınaqdan keçirilməsi, istifadəsi və həmçinin bu ərazilərdə belə silahların yaradılması qadağan edilirdi. Tlatelolko Sazişinin imzalanmasından sonra keçən onilliklər ərzində dünyada beş nüvəsiz zona yaradıldı: 1985-ci ildə Sakit okeanın cənub hissəsini nüvəsiz zona elan edən və 1986-cı ildə qüvvəyə minən **Rarotonq Müqaviləsi**; Cənubi və Şimali Koreya tərəfindən bu ölkələrin yerləşdiyi Koreya yarımadasında nüvə silahından azad zonanın yaradılması haqqında **imzalanan bəyanat**; Cənubi-Şərqi Asiyanı (Bruney, Kamboca, İndoneziya,

<sup>1</sup> RZA ADİL. NÜVƏ SİLAHININ YAYILMAMA SAZIŞI: QISA TARİXİ EKSKURS. 4 sentyabr 2008.

<http://deyerler.org/texts/news/siyaset/print:page,1,13454-niv-sblahinin-yayilmama-sazbb-qisa-tarxb-ekskurs.html>.



Laos, Myanma (əvvəlki Birma), Malayziya, Filippin, Sinqapur, Tailand və Vyetnamdan ibarət) nüvəsiz zona kimi qərar verən **Banqkok Müqaviləsi**; -Bu müqavilənin özəlliklərindən biri də o idi ki, burada nüvə silahına olan qadağa onu imzalayan ölkələrin öz ərazilərindən başqa, onların iqtisadi maraqlarının zonasına da şamil edilirdi. Bu iqtisadi maraq zonaları isə Sakit və Hind okeanlarının kifayət qədər böyük hissələrini əhatə edirdi; 1996-cı ildə **Afrikada** nüvəsiz zonanın yaranmasını elan edən **Pelindaba Sazişi**; Qazaxıstanın sabiq SSRİ-nin atom silahlarının sınaqlarının keçirildiyi poliqonu yerləşən Semipalatinsk şəhərində Mərkəzi Asiya nüvəsiz zonasının yaradılması barədə (Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızıstanın qoşulduğu) **2006-cı il tarixli razılaşma**. Bu –Yer planetinin bütünlüklə şimal yarımkürəsində yerləşən belə qəbildən olan ilk zonadır. 1992-ci ildə Müstəqil dövlətlər olan Belarus, Qazaxıstan və Ukrayna Nüvə Silahının Yayılmaması barədə Sazişə qeyri-nüvə ölkələri kimi qoşulmaq niyyətlərində olduqlarını bildirərək, Lissabon Protokolunu imzaladılar. 1994-cü il üçün bu proses başa çatdı. Bu ölkələrin ərazisində olan sovet nüvə arsenalları Rusiyaya aparıldı. Elə həmin ildə Çin və Fransa Nüvə Silahının Yayılmaması barədə Sazişə qoşuldular).<sup>1</sup>

XX əsrin ikinci yarısı boyu iki siyasi panel arasında gərgin tarazlı münasibətlər sistemi mövcud idi və bu sistem həm möhkəm əsaslara malik idi (daxili gərginlik baxımından), həm də kövrəkliyi ilə səciyyələnirdi. Bu kövrəklik isə bərk (**gərginlikdən sıxılmalar hər an dağılmağa səbəb ola bilərdi**) xassələrdən üzə çıxırdı. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, sosialist ideologiyasının mərkəzi blokunun, yəni SSRİ-nin iqtisadi və siyasi amillər ucbatından çökməsi Avrasiyanın,

<sup>1</sup> RZA ADİL. NÜVƏ SİLAHININ YAYILMAMA SAZİŞİ: QISA TARİXİ EKSKURS. 4 sentyabr 2008.

<http://deyerler.org/texts/news/siyaset/print:page,1,13454-niv-sblahinin-yayilmama-sazbb-qisa-tarxb-ekskurs.html>.

eləcə də ümumdünyanın siyasi sisteminə, münasibətlər və əlaqələr sisteminə yeni çalar qatmış oldu. (**Qeyd: SSRİ-də sistemi saxlamaq üçün resurs çatışmırdı. İqtisadiyyatda mövcud olan inzibati-amirlik sistemi və dövlətin əsas çəkisi sərbəst qaydada cəmiyyətin enerjisinin yaranmasının qarşısını alırdı. Cəmiyyət öz enerjisini sərbəst şəkildə formalaşdırı bilmirdi ki, bu da nəticədə dövlətin saxlanması və güclənməsi üçün resurs çatışmazlığını meydana gətirirdi. Dövlət nəhəng güc mərkəzi kimi – istər öz nüvəsində, istərsə də kənarda, ətraf periferiyalarda, öz mövcudluğunu qoruya bilmirdi və bununla yanaşı, global rəqabət fonunda mübarizə üçün resurs çatışmazlığı amili get-gedə daha da artırdı. XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-də tətbiq edilən “yenidənqurma” siyasəti nəzəri baxımdan cəmiyyətin enerjisinin artmasına və cəmiyyətin də bir tərəf kimi iqtisadiyyatda, məhsul istehsalında iştirakına hesablanırdısa, bu prosesin həyata keçməsi çox ləng gedirdi və cəmiyyət tərəfindən ağır qarşılanırdı. Bu baxımdan da bu kimi çatışmazlıqlar və etnik zəmində qurulmuş kövrək münasibətlər dövlətin daxildən zəifləməsinə və nəticə etibarilə dağılmasına gətirib çıxartdı. Sosialist sisteminin çökməsində səbəb kimi eləcə də periferiyalarda mərkəzləşmiş siyasətin tətbiqinin zəifləməsi amili də çıxış etdi və periferiyalar uğrunda kapitalist dünyasının artan mübarizəsi periferiyaların mərkəzdən qopmasına gətirib çıxardı. Hələ belə hesab edirdilər ki, 1980-ci illərin ortalarına doğru Sovet kommunizmi Qərblə mübarizədə intellektual döyüşü udmuşdu. Dissident hərəkətləri sovet kommunizminə zərbələr vururdu.**)

Lakin bununla yanaşı, sosialist-kommunist sisteminin altı və ikinci mərkəzi olan (submərkəz) Çində XX əsrin 70-ci illərində tətbiq edilən islahatçılıq rejimi (hökumətdə təmsil olunan Den Syaopin in islahatçılıq siyasəti) siyasəti və iqtisadiyyatdakı açıq qapılar bu mərkəzin saxlanmasına və güclənməsinə gətirib

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

çıxardı. Kommunizm ideologiyasının mərkəzi radikalizmdən islahatçılıq mərkəzinə doğru transfer etdi. *İslahatçı kommunist mərkəzi* kimi Çin ideoloji mərkəz olaraq əhəmiyyətini qorudu və sözügüdən mərkəzi həm də dünyanın, eləcə də Avrasiyanın yeni iqtisadi və siyasi təsir dairəsinə çevirdi).

Dünyanın ikiqütblü tarazlıq sistemi çökdükdən sonra ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Qərb siyasi ağırlıq mərkəzi sosialist-kommunist blokunun elementləri hesabına (Sosialist blokundan qopmuş dövlətlər hesabına) daha da böyüməyə başladı. NATO öz təhlükəsizliyinin təmin olunmasını axtaran dövlətlər üçün bir növ himayədar tərəfə çevrildi. XX əsrin 90-cı illərindən XXI əsrin əvvəllərinə qədər dünyada siyasi axın və dünya siyasi sisteminin formalaşması ABŞ mərkəzli Qərb sistemə doğru hərəkət etməyə başladı.

**XX əsrin 90-cı illərinin NATO-nun formalaşma tarixinə qısa ekskursiya.** Belə hesab olunur ki, bu təşkilat hal-hazırda Avroatlantik regionda sülh və sabitliyin təmin edilməsində instrument rolunu oynayır.<sup>1</sup> Şimali Atlantika Alyansı Sovetlərin Berlin<sup>2</sup> blokadasının nəticəsi olaraq 1949-cu ildə yaradılıb. NATO ittifaqı yarananda onun 12 üzvü olub: ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Kanada, Fransa, Danimarka, İslandiya, İtaliya, Norveç, Portuqaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq.<sup>3</sup> NATO qapalı təşkilat olmasına baxmayaraq, Avropa üçün daima açıq olub. Məsələn, Alyansın 2008-ci il aprel tarixli Buxarest sammitinin sənədində yazılırdı ki,

<sup>1</sup> Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 3.

<sup>2</sup> NATO Member Countries. North Atlantic Treaty Organization. By Matt Rosenberg, About.com Guide. Updated May 20, 2009 <http://geography.about.com/cs/politicalgeog/a/nato.htm>.

<sup>3</sup> Yəni orada.

NATO-nun qapıları Avropanın demokratik ölkələri üçün açıq olaraq qalır.<sup>1</sup>

1952-ci ildə Yunanıstan və Türkiyə, 1955-ci ildə Qərbi Almaniya (AFR) və İspaniya qoşulmaqla üzvlərin sayı 16-a çatdı. 1999-cu il mart ayının 12-də Çexiya, Macarıstan və Polşa Alyansa üzv oldular. 2004-cü ilin aprel ayının 2-də 19 ölkəyə daha yeddi ölkə əlavə olundu. Bu ölkələr Bolqarıstan, Estoniya, Latviya, Litva, Rumıniya, Slovakiya və Sloveniya idilər. 2009-cu ilin aprel ayının 1-də Albaniya və Xorvatiya da quruma üzv oldular.<sup>2</sup> Albaniya və Xorvatiyanın Şimali Atlantika İttifaqına daxil olması üçün danışıqlara başlamaq haqqında qərar Alyansın 2008-ci ilin aprel ayında Buxarestdə keçirilən sammitində verilmişdi.<sup>3</sup>

İttifaqın genişlənməsi **altı mühüm mərhələdə** həyata keçirildi. Ümumiyyətlə, İttifaqa qoşulmaq üçün hər hansısa bir ölkəni dəvət etmək qərarı Şimali Atlantika Şurası tərəfindən qəbul olunur. NATO-nun strukturu ilə bağlı prinsiplər qərarlar İttifaqın bütün ölkələrinin konsensusu əsasında qəbul olunur. Hal-hazırda Bosniya və Herseqovina, Gürcüstan, Çernoqoriya və Makedoniya aspirant üzvlər kimi qəbul edirlər.<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. 03.04.2008. Обнародовано главами государств и правительств, участвовавшими в заседании Североатлантического совета в Бухаресте 3 апреля 2008 г. Коммюнике (2008) 049.

[http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official\\_texts\\_8443.htm?mode=pressrel ease.](http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrelease)

<sup>2</sup> NATO Member Countries. North Atlantic Treaty Organization. By Matt Rosenberg, About.com Guide. Updated May 20, 2009 <http://geography.about.com/cs/politicalgeog/a/nato.htm>.

<sup>3</sup> Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. 03.04.2008. Обнародовано главами государств и правительств, участвовавшими в заседании Североатлантического совета в Бухаресте 3 апреля 2008 г. Коммюнике (2008) 049.

[http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official\\_texts\\_8443.htm?mode=pressrel ease.](http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrel ease)

<sup>4</sup> [http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics\\_52044.htm](http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_52044.htm).



NATO-da rəsmi dil ingilis və fransız dilləridir. Hal-hazırda üzvlərin sayı 28-dir. Əsas yaradıcısı həmin dövrdə ABŞ prezidenti olmuş Hərri Trümen hesab olunur. İttifaq yarandığı 1949-cu ildən bu yana **altı dəfə** yeni üzv dövlətlər daxil etməklə, eləcə də **yeni-tərəfdaş dövlətlər** hesabına, *NATO-nun "gələcək prinsipləri üzrə"* böyümüş və Şimali Atlantikanın təhlükəsizliyinə töhfələr vermişdir.<sup>1</sup> İttifaqın genişlənməsinin sürətli mərhələsi 1990-cı illərin sonları XXI əsrin əvvəlləri hesab olunur. Bu dövrdə İttifaq daha çox quruma üzv olmaq istəyən dövlətləri hərbi-siyasi baxımdan hazırlıq mərhələsinə gətirmək başlıca məqsəd olmuşdur. Belə ki, həmin siyasətin icrası olaraq, 1999-cu ildə NATO "**Üzvlük Fəaliyyət Planı**"nı (Membership Action Plan) təşkil etdi. Burada məqsəd NATO-ya üzv olmaq istəyən dövlətlərə onların hazırlığına kömək edilməsindən ibarət idi.<sup>2</sup> Gələcəkdə Çernoqoriya, Makedoniya və Gürcüstanın quruma üzv olmaları gündəlikdədir və hal-hazırda Çernoqoriyada "**Üzvlük Fəaliyyəti Planı**"nın bir neçə mərhələsi yerinə yetirilir. 2008-ci ildə Çernoqoriya NATO-ya üzv olmaq barədə formal olaraq öz niyyətini bildirdi. 2009-cu ildən isə bu ölkədə "**Üzvlük Fəaliyyəti Planı**" tətbiq olunur. 2010-cu ilin mayından etibarən isə Çernoqoriya NATO-nun Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinin (*ISAF-International Security Assistance Force*) Əfqanıstan missiyasında iştirak edir.<sup>3</sup>

NATO-ya üzv olan 28 ölkənin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə ikigünlük görüş zamanı 2011-ci il dekabrın 8-də qəbul edilən rəsmi sənəddə Gürcüstan ilk dəfə olaraq NATO-nun **aspirant ölkəsi** kimi qeyd edildi. Bu, spesifik termindir və Gürcüstan NATO-nun üzv ölkələri olan Makedoniya,

<sup>1</sup> Luke Coffey. The U.S. Should Back Montenegro's NATO Membership. <http://www.heritage.org/research/reports/2013/06/the-us-should-back-montenegro-s-nato-membership>.

<sup>2</sup> Yəni orada.

<sup>3</sup> Yəni orada

Çernoqoriya, Bosniya və Herseqovina kimi fəaliyyət planı alan ölkələr sırasında göstərilmişdi.<sup>1</sup>

Təbii ki, Rusiya Gürcüstanın NATO-ya qəbulu məsələsinin tamamilə əleyhinədir. Gürcüstanın NATO-nun aspirant ölkəsi kimi qəbul olunmasına da həmin zamanda qəti olaraq etirazını bildirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən Rusiyanın xarici işlər naziri S. Lavrov Brüsseldə Rusiya-NATO Şurası iclasından sonra qeyd edirdi ki, natoçular belə hadisələrin qiymətləndirilməsinə məsuliyyətlə yanaşacaq. Regiondakı 2008-ci il avqust hadisələri nəinki Cənubi Qafqaz ölkələri üçün, eləcə də Rusiya Federasiyası üçün strateji hadisədir. Orada bizim yaxın müttəfiqlərimiz və qonşularımız yaşayır.<sup>2</sup>

"Soyuq müharibə" dövrünün baş çatmasından sonra təşkilatın daxilindən və xaricindən həyata keçirilən yenidən strukturlaşma ilə paralel olaraq, NATO Avroatlantik regionda tərəfdaş-dövlətlərlə əməkdaşlıq və məsləhətləşmələr həyata keçirmək üçün yeni forum-Avroatlantik tərəfdaşlığı Şurasını yaradıb. Əvvəlcə, 1991-ci ildə NATO Şimali Atlantika əməkdaşlığı Şurasını yaratdı, sonradan, bu struktur 1997-ci ilin may ayının 30-dan Portuqaliyada (Sintra şəhəri) NATO-nun Avroatlantik Tərəfdaşlıq Şurasına çevrildi. Şura tərəfdaş ölkələrlə öz işini qurdu və "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramını həyata keçirdi.

1994-cü ildə Alyans tərəfindən Aralıq dəniz dialoqu təsis edildi. Misir, İsrail, İordaniya, Mavritaniya, Mərakeş və Misir bu dialoqun üzvünə çevrildilər. Tunis və Əlcəzair 2000-ci ildə bura qoşuldular.<sup>3</sup>

1990-cı illərdə Avroatlantika tərəfdaşlığı Şurasının yeni strukturları yaradıldı, hansılar ki, Rusiya ilə əməkdaşlıq və Ukrayna ilə tərəfdaşlığı fəallaşdırmağı əks etdirirdilər, eləcə

<sup>1</sup> Gürcüstan NATO-nun aspirant ölkəsi kimi yüksək statusa sahib olub. 09-12-2011. <http://www.milaz.info/news.php?id=20670>.

<sup>2</sup> Yəni orada.

<sup>3</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

də həmin strukturlar Aralıq dənizi ölkələri ilə dialoqun dərinləşməsində maraq nümayiş etdirirlər. Məhz Madrid görüşündə NATO-ya üzv olan ölkələrin rəhbərləri "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramının genişlənməsinin əhəmiyyətini vurğuladılar. Madrid görüşündə NATO-ya üzv olmayan Aralıq dənizi regionunun dövlətləri ilə də əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi qərara alındı.<sup>1</sup> NATO-nun genişlənməsinin və yeni əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq siyasətinin güclənməsində "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramı" (1997-ci ildə bu proqram qəbul edilib) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Sülh naminə tərəfdaşlıq" çox böyük bir təşəbbüs olaraq NATO-nun 1994-cü ilin yanvar ayında yüksək səviyyəli Brüssel görüşündə irəli sürülüb. Bu təşəbbüs NATO və onun tərəfdaş dövlətləri arasındakı əlaqələrə yeni aspekt əlavə etdi və bu təşəbbüs iştirak edən dövlətlərin imkanları və maraqları hesabına praktiki hərbi əməkdaşlığın inkişafı imkanlarını meydana gətirdi. Bu proqram birgə planlaşdırma, hərbi hazırlıq və təlimlər yolu ilə müvafiq sülhməramlı imkanların, güc və vasitələrin dərinləşməsinə və konkret tərəfdaş dövlətlərin hərbi güclərinin NATO silahlı qüvvələri ilə birgə operativ iştirakları hesabına yüksəlməsinə yönəldilmişdir.<sup>2</sup>

"Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramında əməkdaşlığın sahələri içərisində sülhməramlılığın konseptual, planlı və operativ aspektləri; böhranlı situasiyaların tənzimlənməsi; büdcənin formalaşdırılması və hərbi planlaşdırma; hərbi siyasət və strategiya, müdafiə strukturları və silahlı qüvvələr üzərində demokratik nəzarət və s. kimi prinsiplər öz əksini tapmışdır.<sup>3</sup> Tərəfdaşlığın əsas məqsədi yeni global təhlükəsizlik

təhdidlərinə cavab vermək iqtidarında olmaq üçün təhlükəsizliyin və sabitliyin gücləndirilməsidir.<sup>1</sup>

**Tərəfdaşlığın strukturu bu qaydada əks olunur:**

- Sülh Naminə Tərəfdaşlıq;
- Xüsusi Əməkdaşlıq;
- Aralıq dənizi dialoqu;
- İstanbul Əməkdaşlıq Təşəbbüsü;
- Xüsusi Strukturlar;
- Bütün dünya üzrə tərəfdaşlar;
- Beynəlxalq Təşkilatlarla Əməkdaşlıq

Sülh naminə tərəfdaşlıq

- Diqqətin mərkəzləşməsinə dəyişmək
- Təcrübə mübadiləsi
- Yaranan problemlər üzrə Məsləhət Forumu (Avratlantik Tərəfdaşlıq Şurası)<sup>2</sup>

**Aralıq Dənizi Dialoqu**

- İmpulsun əldə edilməsi
- Hərbi əməkdaşlıq
- NATO-nun ictimaiyyət tərəfindən qavranılması

**İstanbul əməkdaşlığı təşəbbüsü**

- Hələ də inkişaf etməkdə olan əməkdaşlıq
- NATO-nun ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi
- Strateji dözümlülük<sup>3</sup>

**Dünya üzrə tərəfdaşlar**

- Əlaqələr 2006-cı ildən başlanmışdır (Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Koreya, Yaponiya)
- Əməliyyatlara hərbi və mülki yardım

<sup>1</sup> Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint. səh. 3, 18.

<sup>2</sup> Yəne orada. səh. 92.

<sup>3</sup> Yəne orada. səh. 98-99.

<sup>1</sup> Uilyam Lau. NATO-nun Cənubi Qafqaz üzrə Bürosu. NATO tərəfdaşlığının gələcəyi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 23-27.

<sup>2</sup> Yəne orada.

<sup>3</sup> Yəne orada.



-Uyğunlaşdırılmış iş planları (Uyğunlaşdırılmış Koope-rativ Paket)<sup>1</sup>

Lakin 2000-ci illərin başlanğıcından Rusiyanın əvvəlki iddialarına qayıdış siyasəti, eləcə də Çin və Hindistanın yeni regional və global miqyasa təsir göstərə biləcək iqtisadi mərkəzlərə çevrilməsi ABŞ-ın dünyada yeganə tənzimləyici baş qurum kimi əhəmiyyətini aşağı salmağa başladı. ABŞ ideologiyadan bir qədər də kənarda olan siyasi sistemin formalaşması ilə qarşılaşmağa məcbur oldu. Kapitalizm yolunu tutmuş yeni Rusiya (burada XXI əsrin Rusiyası), eləcə də Çin və Hindistan ABŞ-la münasibətlərdə yeni oyunçular və güclü təsir mərkəzləri kimi ortaya çıxdılar. Çin və Hindistan öz coğrafi mərkəzlərində və aralıq məkanlarda siyasət mərkəzlərini (subyektlərini) formalaşdırmağa başladılar. Bu iki dövlət XXI əsrin Avrasiya geosiyasi məkanı üzrə dünya siyasətinin formalaşmasının əsaslarını yaratmağa başladı. Asiyanın və Şərqi iki böyük mərkəzləri olan Çin və Hindistan həm də ətraf rayonlar (burada ətraf ölkələrdə təsirlər nəzərdə tutulur) hesabına — “kölgəli” regionların formalaşmasının əsaslarını təşkil etdilər. İqtisadi amillər geosiyasi rəqabətin avanqard materiallarına çevrildilər. Bu iki oyunçu XXI əsrdə də bir-birinə rəqabətdə olan dövlətlər kimi həm də regional siyasətin (Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya) əsaslarını təşkil edə bildilər.

Rusiya öz hərbi gücünü bərpa etmək istiqamətində siyasətini yenidən dirçəltmək qərarına gəldi. Bu baxımdan 13 iyul 2007-ci il tarixində Rusiya prezidenti Vladimir Putin ölkəsinin Avropada Adi Silahlı Qüvvələr Müqaviləsində

<sup>1</sup> Uilyam Lau. NATO-nun Cənubi Qafqaz üzrə Bürosu. NATO tərəfdaşlığının gələcəyi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. “Elm və təhsil”, 2012. 118 səh., ss. 23-27.

(AASQM) iştirakını dayandırdığını elan edən sərəncam imzaladı. Putinin bu qərarı Rusiya və Qərbi arasında ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirən yeni bir hadisə olaraq qiymətləndirildi. Sərəncamla “ölkə təhlükəsizliyinə toxunan xüsusi səbəblərlə əlaqədar olaraq” Rusiyanın AASQM-ində və bu müqaviləylə əlaqəli beynəlxalq sazişlərdə (3 noyabr 1990 tarixli Budapeşt müqaviləsi, 15 may 1992 tarixli Daşkənd müqaviləsi, 31 may 1996 tarixli Vyana toplantısının Cinah Sənədi və 19 noyabr 1999 tarixli İstanbul Müqaviləsi) iştirakının dayandırıldığı elan edilmişdir.<sup>1</sup> (Qeyd: Avropada Adi Silahlı Qüvvələr Müqaviləsi (AASQM) NATO-ya üzv 16 və Varşava Müvafiqəti Təşkilatına (VMT) üzv olan 6 ölkə tərəfindən 19 noyabr 1990-cı ildə Parisdə imzalanmış və 1992-ci ilin 9 noyabrında qüvvəyə minmişdir. Müqavilə iki blok arasında soyuq müharibənin qurtardığını elan edən və Avropadakı təhlükəsizlik sistemini yumşaldan yeni şərtlərə uyğun şəkildə yenidən formalaşdırılan mühüm sənədlərdən biri idi. AASQM-nin məqsədi Avropada təhlükəsizliyin gücləndirilməsi və sabitliyin qorunması üçün iki hərbi-siyasi blok arasında adi silahlar baxımından müəyyən bir tarazlıq yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Müqavilə Atlantik okeandan Ural dağları məkanına qədər yerləşən dövlətlərin quru ərazisindəki adi silahların kvotasını dör bölgəyə ayıraraq tənzimləməkdədir. Bu məqsədə uyğun olaraq AASQM ilə beş növ adi silah üzrə (tank, zirehli hərbi texnika, artilleriya qurğuları, hərbi təyyarə və hücum vertolyotları) iki tərəf arasında silahların sayı iki dəfəyə qədər ixtisar edilmiş və tərəflərə (NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatına) bərabər kvotaları qoyulmuşdur.<sup>2</sup>

Lakin sosialist blokunun çöküşü və NATO-nun genişlənməsi Rusiya tərəfindən yeni tələblərin meydana

<sup>1</sup> Nazim Cəfərsəy. AVROPADA ADI SİLAHLI QÜVVƏLƏR MÜQAVİLƏSİ (AASQM) VƏ RUSİYA. 31.07.2007.  
<http://www.qafsam.org/page/130/az>.

<sup>2</sup> Yəni orada.

gəlməsini zəruri etmiş və yeni reallıqlara uyğunlaşdırılmış müqavilənin yekun variantı 1999-cu il noyabrın 19-da İstanbulda 30 ölkə (o cümlədən keçmiş SSRİ-dən Rusiya, Ukrayna, Belorusiya, Moldova, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan, Qazaxıstan) tərəfindən hər ölkəyə ayrı ayrı kvota müəyyənləşdiriləcək şəkildə imzalanmışdı).<sup>1</sup>

### Çoxqütblü və çoxpanelli "Geosiyasi Avrasiya" -mövcud zamanda formalaşma prosesləri

İndiki qloballaşan zamanda artıq çoxpalitralı dünya nizam sistemi formalaşmağa başlayıb. Buna hətta çoxqütblülük də demək olar. Çoxmərkəzli (güclərin cəmləşdiyi mərkəzlər) dünya nizamının formalaşması da zəruri bir amil olaraq ortaya çıxmaktadır. Çünki mövcud zamanda əldə olunan (elmi-texniki vasitələrlə) resurslar bütün dünya üzrə paylanır. Paylanma özü bir iqtisadi asılılıq yaradır. Həmin asılılıq da öz növbəsində şəbəkəli mərkəzlərin formalaşmasının əsaslarını təşkil edir. Mövcud iqtisadi resurslar əsasən əksər dövlətlərin cəmi halda inkişafına şərait yaradır. Çoxpalitralığı həm də qloballaşma meydana gətirir. Qloballaşma bir tərəfdən daxili (burada dünyadaxili) ziddiyyətlərin nəticəsi olaraq ayrı-ayrı strukturları formalaşdırır, digər tərəfdən də strukturlar arasında zəruri əlaqələr fonunda bütövlüyü meydana gətirir. Çoxqütblülük əsasən, böyük dövlətlərin maraqlar uğrunda mübarizələrindən və bu mübarizələrin müəyyən təşkilati (subyektlərin təşkilatlanmaları) formalarda beynəlxalq əlaqələrdə qruplaşmalarından ortaya çıxır. Çoxpanellilik əsasən, rəqabətin, xüsusi diqqətin (maraq baxımından) göstərilmə-

<sup>1</sup> Nazim Cəfərsəy. AVROPADA ADI SİLAHLI QÜVVƏLƏR MÜQAVİLƏSİ (AASQM) VƏ RUSİYA. 31.07.2007. <http://www.qafsam.org/page/130/az>.

sindən meydana gələn soyuqluğun (yəni, çoxlu sayda dövlətlər öz maraqlarını təmin etmək üçün müəyyən məsələlər üzrə xüsusi diqqətlərini ortaya qoyurlar. Bu diqqətin özündən də elə onlar arasında soyuqluq, çəkinmələr, ehtiyatlanmalar ortaya çıxır. Risqlərin özü də soyuqluğun əmələ gəlməsində böyük rol oynayır. Soyuluqdan da müəyyən qədər aralanmalar meydana gəlir və daxildə qruplaşma, yəni daxili gücün artması üçün mərkəzləşmə (burada hər bir dövlət demək olar ki, gücünü artırmaq üçün öz nüvəsinə qapanır) formalaşır. Ehtiyatlılıq və təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti və istəyi özü elə ayrılmalrı və bununla da çoxpalitralığı ortaya çıxarmış olur) nəticəsi olaraq meydana gəlir.

Hal-hazırda Avrasiyada çoxqütblülükdən həm də ikiqütblülük də meydana gəlmiş olur. Burada həm də "lal müharibələr" (dünyanın böyük dövlətlər tərəfindən sakit qaydada bölüşdürülməsi) formalaşır. Münaqişələr dünyada (həm də Avrasiyada) daha çox siyasi dualizmi əmələ gətirən vasitələr rolunu oynayır. Münaqişələr dövlətlərin "lal müharibələri"nin aşkarlanmasında, məsələn, siyasətlərinin daxili mahiyyətinin üzərə çıxmasında mühüm rol oynayır. Münaqişələr, xüsusilə milli, dini və etnik amilləri özündə əks etdirdiyindən, kənar dövlətlərin xüsusi reaksiyalarına səbəb olur. Buradan da dualizm ortaya çıxmış olur.

Qeyd olunduğu kimi, böyük dövlətlərin rəqabəti Avrasiyada dualizmi və ikitirəliyi meydana gətirməkdədir. Xüsusilə, münaqişələrin həllində bu kimi amillər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də məhz bu amillər ucbatından öz ədaləti həllini tapa bilmir. Münaqişələr böyük dövlətlərin rəqabət vasitələrinə (regional) çevrilir. Regionlarda baş verən münaqişələr də demək olar ki, iradi və qeyri-iradi olaraq böyük dövlətlərin maraq dairələrinə çevrilir. Böyük dövlətlərin beynəlxalq aləmdə olan, eləcə də dünyada mövcud olan



maraqlarına görə (maraqların xassələrinə görə) də münaqişənin xarakteri dəyişir və sanki münaqişə bu maraqların əsaslarını özündə əks etdirir. Maraqların dualizmi həm də münaqişələrə dair qəbul edilən qərarlarda özünü göstərir. Məsələn, 2008-ci ilin 17 fevral ayında Kosovonun alban hökuməti Serbiyadan ayrılaraq müstəqillik haqqında və Kosovo Respublikası yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. 2008-ci ilin oktyabr ayının 8-də BMT Baş Assambleyasında Serbiya nümayəndələrinin təklifi əsasında Kosovonun qərarı ilə bağlı Beynəlxalq Məhkəməyə (Konsultativ Qərarın çıxarılması üçün) müraciət olunması qərara gəldi. Məhkəmədə sual qoyulmuşdu: "Kosovoda özünüidarəetmə ilə bağlı müvəqqəti institutların birtərəfli qaydada müstəqillik elan etmələri beynəlxalq hüquq normalarına uyğundurmu". BMT Baş Məclisinin A/63/L.2 sayılı Qətnaməsini 77 dövlət müdafiə etdi, 74 dövlət bitərəf qaldı, 6 dövlət isə əleyhinə çıxış etdi.<sup>1</sup>

Bu qətnamə Serbiyanın xeyrinə idi və Azərbaycan, Rusiya və bir çox dövlətlər Qətnaməni dəstəkləyən dövlətlər sırasında idilər. ABŞ isə əleyhinə səs vermişdi.<sup>2</sup> Kosovonun hərəkətləri ilə bağlı BMT Baş Məclisinin göndərdiyi sənədlə əlaqədar olaraq Beynəlxalq Məhkəmə BMT-nin üzvü olan dövlətlərə 2009-cu ilin aprel ayının 17-ə qədər öz yazılı razılıqlarını göndərməyi xahiş etdi. Lakin 2009-cu ilin dekabr ayının 1-ə Məhkəmədə prosesin başlamasına qədər artıq 65 dövlət Kosovonun müstəqilliyini (onlardan 22-si Avropa İttifaqı dövləti) tanımış oldu. Burada Məhkəmə prosesi iki qruplaşma arasında mübarizə ilə müşahidə olundu: qruplaşmalardan birinə faktiki olaraq ABŞ (Kosovonun müstəqilliyini müdafiə edən dövlət kimi), digərinə isə Serbiyanın tərəfini saxlayan dövlətlər olan Çin və Rusiya başçılıq etməyə başladı. Mövqelərdə

<sup>1</sup> Саадат Юсифова. Доктор философии по юридическим наукам. «Односторонняя декларация независимости Косово, или что ждет международное право», Баку: Чашыоглу, 2010.-364 с., сәh. 23.

<sup>2</sup> Yənə orada. sәh. 23.

qruplaşmalar meydana gəlmiş oldu. Bir mövqe (Serbiyanı müdafiə edənlər) beynəlxalq hüquqda mövcud olan suverenlik və ərazi bütövlüyü prinsipindən çıxış etdi, digər mövqe isə xalqın iradəsi prinsipini əsas götürdü və ayrılmağa siyasi-hüquqi haqq qazandırdı.<sup>1</sup> Burada beynəlxalq hüququn qeyri-müəyyənliyi məsələsi ortaya çıxmış oldu və beynəlxalq hüquq güclü dövlətlərin və onların qruplaşmasının "istifadə vasitələri"nə çevrildi və özünəməxsus qaydada müəyyənlik qazandı.

XX əsrin ikinci yarısının beynəlxalq münasibətlərinin formalaşmasının (*burada geosiyasi və geostrateji aspektlər mərkəz olmaqla*) tarixi mərhələsinin xüsusiyyətləri onunla müəyyən olunurdu ki, XX əsrin ikinci yarısının ikiqütblü dünya sistemi qısa bir zamanda (XX əsrin sonları XXI əsrin əvvəlləri üçün) birqütblü dünya sistemi ilə əvəz olundu. Lakin son hadisələr göstərir ki, elmi-texniki nailiyyətlər və bu nailiyyətlərin dünya üzrə şəxəli qaydada mənimsənilməsi prosesləri dünyanın birqütblü idarəetmə mənzərəsindən çoxqütblü idarəetmə mənzərəsinə sürətli keçidi baş verməkdədir. Elmi-texnoloji vasitələr çox sürətlə dünya mərkəzləri arasında güc dəyişkənliyini yaratmaqdadır. Bu baxımdan hal-hazırda çoxqütblü münasibətlər sisteminin formalaşması prosesləri güclənməkdədir. Dünya siyasi sistemi çoxmərkəzli əsaslara malik olmaqdadır. Bu mərkəzlər öz resurslarından yararlanmaqla, rəqabət fonunda (burada ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud olan iqtisadi regionların üzərlərində olan təsirlər nəzərdə tutulur) Avrasiyanın geosiyasi mühitinin formalaşmasının əsaslarını təşkil edirlər.

Avrasiya dünyanın ən böyük materiki olduğundan və dünya material ehtiyatlarının böyük həcmi özündə cəmləşdirdiyindən, dünyanın böyük dövlətlərinin cəmləşdiyi

<sup>1</sup> Саадат Юсифова. Доктор философии по юридическим наукам. «Односторонняя декларация независимости Косово, или что ждет международное право», Баку: Чашыоглу, 2010.-364 с., сәh. 24-33.

rəngarəng siyasi mühitə və məkana sahib olduğundan, burada həyata keçirilən siyasət **regional (daxili və xarici)** və regionları birləşdirən **regional şəbəkə**, yəni qlobal (məkanı əhatə etmək baxımından) xarakteri kəsb edir. Avrasiya materiki vahid dünya hakimiyyəti siyasətini həyata keçirən ABŞ üçün *(lakin qeyd etmək olar ki, ABŞ dünya hakimiyyətinin yeni qolları olan Avropa İttifaqı, Rusiya, Çin, Hindistan kimi güc mərkəzləri ilə paylaşır)* xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ-in okean hakimiyyətinin, okeanlar üzərində formalaşdırdığı geostrateji *(burada okeanlarda və okeanlarda yerləşən adalarda ABŞ hərbi bazalarının yerləşdirilməsi və bundan istifadə olunmasını əks etdirən siyasi vəziyyətlər nəzərdə tutulur)* siyasətin başlıca hədəflərindən biri də Avrasiya nəhənglərinin okeanlarda geniş hərəkətlərini məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. ABŞ XIX əsrin sonlarından etibarən, eləcə də I Dünya və II Dünya müharibələrindən sonra Avrasiyaya, xüsusilə Avropaya böyük diqqət göstərməyə başlayıb. **Panamerikanizm** ideologiyası *(Amerika kontinentində yerləşən ABŞ və digər ölkələrin iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan ümumi tarixini birləşdirən ideoloji doktrina)*, ABŞ prezidenti olmuş Ceyms Monronun adını daşıyan 1823-cü il 2 dekabr tarixli **"Monro doktrinası"** *(“Amerika amerikalılar üçündür və qapıları Avropanın üzünə bağlı olmalıdır”)* sonradan dəyişikliyə məruz qalmış və ABŞ-in xarici siyasətində Avropa (ABŞ prezidenti olmuş Vudro Vilsonun 8 yanvar 1918-ci il tarixli 14 maddəsi-bu maddələrdə Avropa ölkələrindən Almaniya-Fransa münasibətlərinə, İtaliya sərhədlərinin milli hüduqları məsələsinə, Polşanın müstəqilliyi məsələsinə, Avstriya-Macaristan məsələsinə, Belçikanın suverenliyi məsələsinə, Rumıniya, Serbiya və Çernoqoriyanın işğaldan azad olunması və s. kimi problemlərə toxunulurdu-, Trümən doktrinası –Avropaya II Dünya müharibəsindən sonra yaxınlığı və himayəçiliyi

**bildirən siyasi doktrina)** və Asiya xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Bu gün demək olar ki, Avrasiya materiki ABŞ üçün əsasən üç istiqamətdən əhəmiyyət kəsb edir: **Avropa istiqaməti; cənub istiqaməti (müsəlman-şərq dünyası); şərq istiqaməti (Çin və Cənub-Şərqi Asiya)**. Bu istiqamətlər arasında ABŞ qurşaq xarakteri kəsb edən **vahid bir siyasi məkan** yaratmaq istəyir. Bu baxımdan da NATO-nun Avropadan Yaponiyaya qədər olan böyük bir məkanda strateji maraqlarının formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. NATO-nun Rusiyanın cənub sərhədləri, Mərkəzi Asiya, Çinin şimalı da daxil olmaqla geniş bir ərazini əhatə edən qurşaq siyasəti də böyük məqsədlə həyata keçirilir. Bu xəttə həm də Avrasiyanın güc mərkəzləri arasında **"soyuq xətlər"** (**"intizar xətləri"** kimi) kimi də ad vermək olar. ABŞ və NATO-nun **"ilan strategiyası"**nın gələcək məqsədlərində güc mərkəzlərinin **"bellərinə dolanıb boğması"** kimi halları da sezmək olar.

ABŞ-in Avrasiya üzrə həyata keçirdiyi siyasətin başlıca hədəfləri böyük dövlətlər və onların sərhədlərində yerləşən dövlətlərdə maraqları formalaşdırmaq olmaqla, geosiyasi məkanlara sahib olmaq, geosiyasi qurşaqları təşkil etməkdən ibarətdir. ABŞ, Rusiya, Çin, Hindistan, Avropa İttifaqı, Kanada, Avstraliya və digər böyük mərkəzlər arasında həyata keçən siyasət öz məzmununa görə daha çox şəbəkəli regional, yəni, məkan baxımından qlobal əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ-in Avrasiya üzrə xarici siyasətinin əsas obyektı iqtisadi amillərdir. ABŞ iqtisadi amillərin, iqtisadi məkanın qorunmasında hərbi-siyasi amillərdən istifadə etməni əsas götürür.

Qeyd etmək olar ki, XXI əsrin birinci onilliyində Avrasiya materikində böyük və orta gücə malik olan və müəyyən resurslar hesabına kifayət qədər potensial qazanmış və qazanmaqda davam edən dövlətlər (böyük və orta imkanlara malik olan güc mərkəzləri) formalaşmaqdadır. Bu dövlətlər özlərində həm böyük resursları-dövlətlərin böyük dövlət kimi



statuslarını müəyyən edən və statuslarını formalaşdıran resursları, cəmləşdirmişlər və həm də bu resurslardan istifadə edərək böyük geosiyasi oyunlarda iştirak edirlər. *(Qeyd: mövcud zamanda Avrasiyanın geosiyasəti daha çox Avro-Atlantika, Asiya-Atlantika geosiyasi birləşməsi ilə müəyyən olunur. Avrasiya Atlantika-Amerika regionu ilə sıx yaxınlıq şəraitində öz geosiyasi mühitini yaradır).* Dünyanın böyük münasibətlər sistemi, eləcə də böyük iqtisadi və siyasi münasibətlər, geostrateji münasibətlər sistemi belə dövlətlərin əllərində cəmləşibdir. ABŞ, Avropa İttifaqının aparıcı dövlətləri, Rusiya, Çin, Yaponiya, Hindistan, İndoneziya, Pakistan, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı kimi güc mərkəzləri Avrasiyanın siyasi palitrasını formalaşdırmaqda böyük və orta gücə malik olan oyunçular kimi əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu dövlətlər öz xarici siyasətləri ilə bir tərəfdən özlərinin geosiyasi məkanlarını böyüdürlər, digər tərəfdən də Avrasiyanın Avropa və Asiya qitələrində siyasi münasibətlər sisteminin əsaslarını yaradırlar. *(Qeyd: bu gün orta gücə malik olan dövlətlər Avrasiyanın və ümumilikdə dünyanın taraz sistemini yaradan güc elementləri olaraq böyük rol oynayırlar. Onlar böyük və kiçik dövlətlər arasında barışdırıcı mövqelər tutmaq və onları bir araya gətirmək imkanlarına malik ola bilirlər. Məsələn, Fransanın Rusiya-Gürcüstan arasında 2008-ci ildə tutduğu mövqe buna sübutdur. Orta gücə malik olan dövlətlər həmçinin böyük dövlətlər arasında da müəyyən kompromis siyasətini tətbiq edə bilirlər. Məsələn, Almaniyanın son dövrlərdə ABŞ və Rusiya arasında beynəlxalq məsələlərdə koordinasiyaedici siyasəti müşahidə olunmaqdadır).* Böyük və orta gücə malik olan dövlətlər həm Avropa və Asiya qitəsində, həm də bu qitələrin qovşağında geosiyasi nüfuz dairələrini meydana gətirirlər. Avro-Asiya məkanında yerləşən və bu qitələri birləşdirən dövlətlər aralıq coğrafi məkanlarda geosiyasi qurşaqları meydana gətirirlər. Böyük dövlətlər öz ətraflarında

olan kiçik dövlətlər hesabına ittifaqlar təşkil edirlər və bununla da özlərinin geosiyasi maraq sahələrini genişləndirmiş olurlar.

Böyük dövlətlərin iqtisadi, siyasi və digər sahələrdə olan maraqlarının müdafiəsi onların **təhlükəsizlik sahəsində olan sistemlərini** təşkil edir və onlar təhlükəsizlik sistemlərini formalaşdırmaqda maraqlı olurlar. Təhlükəsizlik sistemləri də öz növbəsində dövlətlərin geosiyasi maraqlarının formalaşmasına xidmət edir. Təhlükəsizlik sistemləri dövlətlərin maraqlarını müdafiə edən güc mərkəzi kimi əhəmiyyət kəsb edirlər.

ABŞ-in Avropada və Avro-Atlantik məkanda hərbi-siyasi maraqlarını NATO təşkilatı qoruyur. NATO ABŞ-la Rusiya, eləcə də ABŞ-la Çin arasında olan münasibətlərdə təhlükəsizliyin təmin olunmasında müdafiə edən mərkəz və subyekt olaraq böyük önəmə malikdir. Təhlükəsizlik sistemləri ona daxil olan subyektlərin həm güclərini birləşdirir, həm də onların siyasəti arasında vahid ideoloji koordinasiyanı meydana gətirir. ABŞ-in Avrasiyada, Cənubi Şərqi Asiyada, eləcə də postsovet məkanında iştirakı Avrasiyanın əsas oyunçularından olan Rusiya və Çin tərəfindən böyük narahatlıqla qarşılır. Avrasiya dünyanın ən böyük rəqabət məkanına çevrilir. ABŞ NATO vasitəsilə Avratlantik məkanın əhatə dairəsini genişləndirməyə can atır. NATO həm yeni üzvlər hesabına üfiqi olaraq böyüyür, həm də şaquli şəkildə genişlənir. NATO-nun təsirləri Avratlantik məkandan **Atlantika- Avrasiya məkanına** doğru böyüyür. ABŞ-in Yaponiyada, Cənubi Koreyada, Filippində hərbi bazalarının mövcudluğu, Pakistanla hərbi-siyasi sahədə strateji əməkdaşlığı, Hindistanla atom energetikası sahəsində sıx yaxınlıq etməsi, Əfqanıstanda hərbi üstünlüyü, Qırğızıstanda hərbi bazaları təbii ki, Rusiya və Çini vahid iqtisadi və siyasi ittifaqda cəmləşməyə vadar edir.

NATO Rusiya, Çin arasında dünyalarda siyasi üstünlük qazanmaq uğrunda rəqabət böyüyür. Ərəb dünyası ABŞ və NATO-nun (Avro-ingilis) dünyasının əsas diqqət mərkəzin-

dədir. 2010-cu ildə Ərəb dünyasında baş verən inqilab dalğaları bu ölkələrdə ABŞ və NATO ittifaqının yeni maraqlarını yaratmağa əsas vermiş oldu. Ərəb dünyasının tamamilə ABŞ və NATO-nun nüfuz dairəsinə keçməindən ehtiyat edən Rusiya Suriyada ABŞ-la rəqabətə daxil oldu. Rusiya və Çin hal-hazırda İrani dəstəkləyirlər və ABŞ-ın İrana qarşı tətbiq etdiyi embarqo siyasətinin əleyhinə çıxış edirlər. İran nefti Çin tərəfindən beynəlxalq bazarlarda alınır.

Bu gün demək olar ki, Ərəb baharının təkrar olunacağı məkanları axtarmaq mümkün deyildir. Avrasiyada Çin və Rusiyanın yeni qayıdış əsasında maraqları formalaşmaqdadır. Rusiya Avrasiyada keçmiş SSRİ ölkələri hesabına, onların məkanlarından və resurslarından yararlanmaqla, dünya hakimiyyəti ideyasını reallaşdırmaqda maraqlıdır. Rusiya Çinə də özünün bazarı kimi baxır. Belə ki, Rusiya Çin bazarına özünün enerji resurslarının ixracı kimi yanaşır. Çin kimi iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edən və neft idxalına görə ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yerdə qərarlaşan Çin üçün Rusiya təbii ki, əlverişli bir bazardır. Rusiya qazının və neftinin əsas bazarlarından biri kimi inkişaf etməkdə olan Çin görülmə bilər. Çinin ABŞ-la soyuq münasibətlərini, eləcə də regionda Hindistanla olan soyuq münasibətlərini nəzərə alaraq, Rusiya bu dövlətlə həm iqtisadi-texniki (hərbi amillər baxımından) sahələrdə, həm də siyasi aspektlərdə böyük əməkdaşlığı yerinə yetirməkdə maraqlıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Çin bu gün Rusiyanın Şərq hissəsinin cənub sərhədləri üçün (ABŞ-a münasibətdə) bir müdafiəedici zolaq rolunu oynayır. Çin həm də Rusiya üçün Şərq rayonlarının cənub sərhədləri üçün təhlükələr mənbəyi olaraq qala bilər. Nəzərə alsaq ki, Çinin miqrasiya siyasəti həm də Rusiya və Mərkəzi Asiya regionuna yönəldilmişdir, onda qəbul edə bilərik ki, əmək resurslarının kasadlığı ilə fərqlənən Rusiya üçün Çindəki bu faktor da qorxu faktoru ola bilər.

**NATO-nun 1990-cı illərdə-siyasi proseslərin idarəolunmasına cəlb edilməsi.** NATO 1990-cı illərdə yeni struktur formasını almağa başladı və bu tarixi mərhələ onun genişlənməsinin yeni əsaslarını ortaya çıxarmış oldu. Strukturun yeni siyasəti hesabına fundamental zənginliklər meydana gəlmiş oldu. Alyansın yeni-yeni fundament qatları formalaşmağa başladı. Bu formalaşma yeni tarixi gerçəklikdə meydana gələn yeni elementlərin fəaliyyəti hesabına formalaşmış oldu. Bu, NATO üçün həm də yeni-yeni məsuliyyət zonalarını yaratmış oldu. Bu məsuliyyətli zonalara baş qoşmaq özü elə həmin məsələdə Alyansın maraqlarını meydana gətirmiş oldu. Bir növ yeni yaranmış qeyri-sabit şərait NATO üçün yenilikləri və qazancları gətirmiş oldu. Mübahisələrdə və münaqişələrdə iştirak elə qazancların meydana gəlməsinin əsaslarını formalaşdırdı. Ümumiyyətlə, belə bir prinsipi qəbul etmək olar ki, güclü tərəfin zəif tərəflərin işlərində iştirakı güclü tərəflər üçün nələrsə qazandırır. Bu baxımdan Avropada da kommunizmin iflası uğraması keçmiş Yuqoslaviyada milli və etnik amillərin güclənməsi üçün şərait yaratdı. Əvvəlcə NATO bunu vətəndaş müharibəsi kimi qəbul edərək, müdaxilə etmək istəmədi. Sonradan isə münaqişəyə təcavüzkar müharibə və etnik təmizləmə kimi baxıldı və Alyans müdaxilə etmək qərarına gəldi. İlk addım olaraq hərbi-dəniz embarqosu tətbiq edildi.<sup>1</sup> Sonra NATO 1995-ci ilin sentyabr ayında on günlük havadan zərbə kampaniyasını həyata keçirdi və bu addım münaqişənin yatmasına kömək etdi. Həmin ilin dekabr ayında BMT-nin mandatına uyğun olaraq Alyans Deyton sülh sazişinin yerinə yetirilməsi və sülhün qorunması üçün 60 min nəfərlik şəxsi heyətdən ibarət çoxmillətli əsgər yerləşdirdi. 2004-cü ildə NATO bu rolu Avropa İttifaqına vermiş oldu.<sup>2</sup> Kosovonun

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

<sup>2</sup> Yəni orada.



separatçı albanları ilə serb hərbiçiləri və polisləri arasında baş verən döyüşlərin nəticəsi olaraq 1998-ci ildə 300 min nəfər Kosovo albanı öz yerlərini tərk etməyə məcbur edildi. 1999-cu ildə NATO Serbiyada (Belqrad şəhərində) etnik təmizləmə siyasətinin qarşısını almaq üçün 78 gün ərzində havadan zərbə hücumunu həyata keçirdi.<sup>1</sup>

NATO-nun genişlənməsinin yeni mərhələsi olaraq, Polşa, Çexiya və Macarıstan Alyansın tam hüquqlu üzvlərinə çevrildilər. 2004-cü ildə isə Rumıniya, Bolqarıstan, Slovakiya, Sloveniya, Latviya, Estoniya və Litva, 2009-cu ildə isə Xorvatiya və Albaniya quruma tam hüquqlu üzv oldular. Bu genişlənmə strategiyası Alyansın dünya proseslərinə cəlb olunmasındakı geniş strategiyanın əsaslarını formalaşdırmış oldu.

2010-cu ildə Alyansın yeni strateji konsepsiyası qəbul olundu. Bu konsepsiya təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsinə kompleks yanaşmanı nəzərdə tutdu.

2011-ci ildə Liviyada NATO uğurlu əməliyyat həyata keçirdi.

NATO-nun hal-hazırda yeni missiyası-təhlükəsizliyin strateji proyeksiyası vasitəsilə sülhün genişləndirilməsindən ibarətdir.<sup>2</sup>

### **Avrasiyada siyasi mərkəzlər arasında rəqabət.**

#### **NATO-Rusiya əməkdaşlığı və rəqabəti –**

#### **mövcud zaman baxımından siyasi təhlil**

Bu gün NATO ilə Rusiya arasında çox gərgin rəqabət mübarizəsi yoxdur. Lakin **“Lal müharibələr”** davam etməkdədir. Rusiya Avropanın şərq hissəsini NATO-ya udubdur.

<sup>1</sup> Краткая история НАТО. <http://www.nato.int/history/nato-history.html>.

<sup>2</sup> Yəni orada.

İki ölkə (ABŞ və Rusiya) arasında yeni dövrün ehtiyaclarından, yeni yaranmış şəraitdən irəli gələrək münasibətlərin yeni formatının, yeni mahiyyətinin işlənməsinə ehtiyac duyulurdu. Bu baxımdan 1990-cı illərdə NATO Rusiyanı özünə tərəf çəkmək siyasətini yeritməyə başladı. Rusiya da NATO-ya yaxınlaşmaq siyasətini tətbiq etməyə başladı. 1994-cü ildə Rusiya “Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı”na qoşuldu. 1995-ci ildə Rusiyanın Bosniya və Herseqovina üzrə sülh sazişinin həyata keçirilməsində iştirakının təmin edilməsi NATO ilə əməkdaşlıqda yeni əlaqələrdə mühüm addım oldu. Həmin zaman ilk dəfə olaraq NATO və Rusiyanın hərbi kontingentləri çoxmillətli hərbi əməliyyatda birgə iştirak etmişdilər<sup>1</sup>. 1997-ci ildən Rusiya və NATO-nun əlaqələri və əməkdaşlığı institutsional xarakter almağa başladı. 1997-ci ilin yayında Rusiya-NATO Birgə Daimi Şurası yaradılıb və Şura daima tərəflər arasında məsləhətləşmələri həyata keçirir, eyni zamanda müntəzəm və açıq konsultasiyalar yolu ilə qarşılıqlı inamın daimi olaraq artmasına xidmət edir.<sup>2</sup>

1997-ci ilin mayında Parisdə NATO baş katibi ilə Rusiya prezidenti arasında rəsmi sənəd (*“Rusiya Federasiyası ilə Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı arasında qarşılıqlı əlaqələr, əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sahəsində Əsasverici Akt”*) imzalandı, 1998-ci ilin mart ayında NATO-da Rusiyanın rəsmi missiyası açıldı. 1999-cu ilin martında Rusiya NATO-nun Belqrad kompaniyası ilə əlaqədar olaraq Birgə Daimi Şurada fəaliyyətini dayandırdı və sonradan təkarar olaraq bərpa etdi.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Справочник НАТО. Office of Information and Press. NATO -1110 Brussels-Belgium. NATO 2001. ISBN 92-845-0165-2; HB0801RUS, səh.95.

<sup>2</sup> Yəni orada. səh. 95

<sup>3</sup> Yəni həmin səhifə.

Rusiyanın Şərqi Avropada maraqları 1990-2010-cu illər arasında sarsılma və tənəzzül dövrünü yaşadığına görə və Rusiya strateji və geosiyasi məkanlar itirdiyinə görə NATO-nun böyüməkdə olan fəaliyyətini özü üçün təhlükə hesab etməkdədir. Lakin NATO da Rusiya ilə son zamanlarda onu çox qıcıqlandırmamaq üçün müəyyən məsələlərdə əməkdaşlıq etmək siyasətini (ehtiyatlılıqdan irəli gələrək) yürüdür. Bu baxımdan 2013-cü ilin aprel ayında Moskvada səfərdə olmuş NATO baş katibinin müavini, səfir Verşbounun fikrincə, Rusiya ilə NATO arasında ən səmərəli əməkdaşlıq marşrutlarından biri Əfqanıstandır. Rusiya tranzit daşımaları üçün böyük rol oynayır və 2014-cü ildə də NATO-nun Əfqanıstandan çıxarılması zamanı tranzit məkan kimi böyük rol oynaya bilər. NATO-nun Əfqanıstan siyasətində ümumi maraq var və 2014-cü ildən sonra da regiondakı sabitliklə bağlı birgə siyasətin həlli vacibdir.<sup>1</sup> Rusiya-NATO əməkdaşlığı regionun dövlətlərini-bu baxımdan Çin, Hindistan, Pakistan, Mərkəzi Asiyanı suveren Əfqanıstan dövlətinə və iqtisadiyyatına kömək etmək üçün stimül verə bilər<sup>2</sup>.

NATO ilə Rusiya arasında gərginlik obyektlərindən biri də Avropada RƏM (Raket Əleyhinə Müdafiə) sistemi ilə bağlıdır. Rusiya Ballistik Raket Əleyhinə Müdafiə sistemi ilə əlaqədar ABŞ-ın siyasətinə öz narahatlığını ifadə etmişdir. 2012-ci ilin may ayının 23-də Rusiya yeni tipli Qitələrarası Ballistik Raketi sınaqdan keçirdi. Generallar qeyd etdilər ki, Bu, Amerikanın raketdən müdafiə sistemini üstələmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yeni Strateji Silahların Azaldılması sazişinə əsasən sınaq keçirilməsinə icazə verilirdi. Bunlar Vladimir Putinin üçüncü müddətə prezident seçilməsindən və Böyük

<sup>1</sup> Заместитель генсека НАТО рассказывает о визите в Москву апреля, 03/ 2013. <http://www.nato-russia-council.info/ru/articles/20130403-nrc-ambassador-vershbow-interview/>.

<sup>2</sup> Yəni orada

səkkizliyin Kemp-Deviddə keçirilən zirvə görüşündə iştirak etməkdən imtina etməsindən sonra baş verdi.<sup>1</sup>

NATO-nun genişlənməsinin keçmiş SSRİ ölkələri üçün müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də vardır. Belə ki, Rusiya Avrasiyada böyük geosiyasi rol oynayan dövlət olaraq keçmiş SSRİ məkanına, həmçinin Şərqi Avropa məkanına müəyyən qədər nəzarət etmək siyasətini həyata keçirir. Rusiya bu gün NATO-nu özü üçün böyük potensiala malik olan düşmən kimi görür və NATO-nun genişlənməsini özünün dünya siyasəti və milli strategiyası üçün təhlükə hesab edir. Bu baxımdan da öz ətrafına sərhədlər çəkmək üçün ətraf dövlətlərdən istifadə etməyə can atır. Rusiya NATO-nu beynəlxalq səviyyədə rəqabət mübarizəsi tərəfi kimi görür. Bu baxımdan da özünün təsir sərhədlərini genişləndirmək strategiyasının həyata keçirilməsində maraq nümayiş etdirir. Rusiya bu baxımdan keçmiş SSRİ respublikalarının NATO-ya inteqrasiyasına təhlükə kimi baxır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir dövlət, xüsusilə böyük dövlət öz kənarından sərhədlərinə doğru genişlənmək strategiyasını yerinə yetirməkdə maraq nümayiş etdirir. Keçmiş SSRİ respublikaları qarşılıqlı qlobal mübarizə fonunda təzyiqlərə məruz qalırlar. Rusiya Ukrayna, Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistanın NATO-ya tam hüquqlu üzv dövlətlər kimi qəbulunun qarşısını almağa çalışır. Bu baxımdan da həmin respublikalara təzyiqlər göstərir. NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsinin Azərbaycan üçün mənfi cəhətləri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ probleminin həllində bu İttifaqa üzvlük məsələsinin gündəliyə gətirilməsi qeyri-mümkün varianta çevrilir. Bununla yanaşı, hesab etmək olar ki, Rusiya Qərbin

<sup>1</sup> ABŞ Hərbi Dəniz Kolleci, professor Ceyms Kuk. ABŞ müdafiə strategiyasının təlimatı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 35-39.



regionda (Cənubi Qafqazda) iqtisadi baxımdan iştirakını qismən də olsa "həzm edə bilsə də" tamamilə qəbul edə bilmir. Hərbi bazaların mövcudluğunu isə ümumiyyətlə, qəbul edə bilməz. Rusiya keçmiş SSRİ zamanında olan dövlət kimi özünün strateji maraqlarını keçmiş SSRİ məkanına doğru böyütmək istəyindən irəli gələrək, hər zaman ətraf kiçik dövlətlərə təzyiqlər göstərməkdə davam edəcəkdir. NATO genişləndikcə, əməliyyatların miqyası artdıqca, keçmiş SSRİ məkanına Rusiyanın təzyiqlərini artıracaqdır. NATO böyük coğrafi məkanda o halda vahid sülhü təmin edən ittifaqa çevrilə bilər ki, heç olmasa, gələcək yaxın müddət üçün ilkin genişlənmə fazasında Rusiyanın özünü İttifaqa daxil etdirə bilsin. Bu anda yumşaq və sülh əhəmiyyətli Avrasiyanın yaranmasında böyük nailiyyətlər qazanıla bilər.

#### **Avrasiyada siyasi mərkəzlər arasında rəqabət – NATO-Çin rəqabəti- mövcud zaman baxımından**

Şimali Atlantika Alyansı Rusiya, Çin və İranı kiber-təhlükəsizlik sahəsində əsas təhlükə hesab edir. ABŞ-ın müadifə naziri olmuş (1 iyul 2011 – 27 fevral 2013) Leon Panettanın fikrincə, təcavüzkarlara qarşı "səmərəli önleyici tədbirlər" görülməlidir.<sup>1</sup>

1999-cu ildə NATO-nun Belqrad əməliyyatları zamanı Alyansın hərbi birləşmələri burada Çin səfirliyini bombalamışdı və həmin zaman üç nəfər Çin vətəndaşı dünyasını dəyişmişdi. Bu hadisədən sonra Çinlə NATO arasında birbaşa əlaqələrin qurulması şübhə doğurur. Çin səfirliyinin

<sup>1</sup> NATO признала Россию и Китай главными врагами своей кибербезопасности. <http://www.km.ru/science-tech/2012/10/18/voenno-politicheskii-blok-nato/695139-nato-priznalo-rossiyu-i-kitai-glavnumi>.

bimbalanması Çində cəmiyyətin çoxtərkibli hissəsinin mitinqinə səbəb oldu.<sup>1</sup>

Çin dünyada yeganə böyük dövlətdir ki, NATO ilə rəsmi olaraq hərbi əməkdaşlığı yoxdur. Son dövrdə (2008-ci ilə qədər olan dövr nəzərdə tutulur) Çin ilə NATO arasında sadəcə olaraq elmi mübadilə sahəsində bəzi əlaqələr vardır.<sup>2</sup>

Çində belə hesab olunur ki, NATO düşmənçilik şəraitində genişlənən bir qurumdur. Belə fikir var ki, NATO münaqişələrin hərbi yollarla həll edilməsi siyasətini həyata keçirməməlidir. Universallıq prinsipindən irəli gələrək, bütün iştirakçı və qeyri-üzv dövlətlər üçün qarşılıqlı maraq doğuran və bəşəriyyətə, insanlığa xidmət edən siyasət reallaşdırılmalıdır.<sup>3</sup>

"Ərəb baharı" sübut etdi ki, ümumiyyətlə ölkələr daxilində baş verən müharibələr regionda, eləcə də, regionun beynəlxalq əlaqələrində çox böyük təsirdici gücə malik olur.<sup>4</sup>

Çin bu gün regionda balanslaşdırma siyasətini həyata keçirir. Çoxvektorlu iqtisadiyyatı mövcuddur və həm də dövlətin nüfuzu və proteksionizmi daha da güclüdür. Bu baxımdan da Çin öz resurslarını daha çox dövlətin əlində saxlayır.

Çin NATO ilə rəsmi əlaqələri təşkil etmir və Rusiya ilə də hərbi-strateji sahələrdə müttəfiqlik etmir. Bu gün Çinin hərəkətlərinin bazasında daha çox iqtisadiyyatın gücləndiril-

<sup>1</sup> Ксингью Жанг, начальник брюссельского корпункта газеты «Будни китайской молодежи». НАТО должна дважды подумать о своем будущем.

[http://www.nato.int/docu/review2008/08/FUTURE\\_OF\\_NATO/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review2008/08/FUTURE_OF_NATO/RU/index.htm).

<sup>2</sup> Yəne orada

<sup>3</sup> Yəne orada.

<sup>4</sup> Жиль Мерритт. Что наш взгляд, значительно повлияет на безопасность в 2013 году и почему?

<http://www.nato.int/docu/review/2012/Predictions-2013/Impact-security-2013/RU/index.htm>

məsi amili dayanır. Eyni zamanda Çin özünün ilbəil hərbi büdcəsini artırır. Lakin ölkənin xarici hərbi təhlükəsizlik doktrinası və xarici siyasətində hərbi maraqları genişləndirmək siyasəti hiss olunmur. Çin NATO ilə ehtiyatlı olmaq və “məsafə saxlamaq” siyasətinin reallaşmasına üstünlük verir. Çin dünyanın qlobal miqyasda və çoxlu sayda regionları əhatə edəcək səviyyədə hərbi strukturlaşmasından özünü kənarda saxlayır və bir növ müstəqil hərbi siyasət yeridir. Çin ilk növbədə özünün iqtisadi potensialına arxalanaraq, bir növ gələcək üçün regionun əsas hərbi gücünə çevrilməyi qarşısına məqsəd qoyub. Çin regionda iqtisadi-təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasının əsaslarını təşkil etməyi və özünü də orada görməyi çox istəyə bilər. Çin regional məkanda böyük güc mərkəzinə çevrilməyi qarşısına məqsəd kimi qoyub. Çinin NATO ilə kənardan müşahidələrə əsaslanan siyasəti təbii ki, Çin-NATO münasibətlərinin rəsmi əsaslarını təşkil edə bilməz. Çin regionda özünü müdafiə etmək siyasətini də reallaşdırır.

Əvvəlcə qeyd olunduğu kimi, Çin hərbiyə son dövrlərdə xüsusi fikir verməkdədir. 2009-cu ildə Çinin rəsmi hərbi büdcəsi 70,3 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Bu, ölkənin Ümumdaxili Məhsulunun 1.7 faizini təşkil edirdi. 2019-cu ilə qədər belə ehtimal olunur ki, Çinin hərbi büdcəsi 208 milyard ABŞ dollarından çox ola biləcəkdir.<sup>1</sup>

Son zamanlarda ABŞ-in müdafiə planlaşdırılması orqanları belə bir narahatlıq ifadə edirlər ki, Çinin Myanma, Banqladeş, Pakistan, Şri-Lanka kimi ölkələrə iqtisadi yardımı Şərqlə Qərb arasında mühüm ticarət yolları üzərində və Hind

<sup>1</sup> Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.  
[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china\\_geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm).

okeanının şimal hissəsində Çinin hökmranlığını təmin edə biləcəkdir.<sup>1</sup>

Qeyd olunduğu kimi Çin regionlar üzrə ilk planda iqtisadi monopoliya siyasətinə üstünlük verir. Məsələn, Tacikistanın əsas kreditoru Çin hesab olunur. Ölkədə kreditlərin 40 faizi Çinin payına düşür. Tacikistanda 100 min nəfər çinli yaşayır. 2009-cu ildən etibarən Çin Qazaxıstan neftinə böyük kreditlər yatırır. Qazaxıstan neftinin 30 faizi Çin şirkətlərinin payına düşür. Tailandda əhalinin 15 faizini, Malayziyada isə 25 faizini çinlilər təşkil edir və yaşadıqları ölkələrdə iqtisadiyyatın 75 faizinə nəzarət edirlər.<sup>2</sup>

Ümumiyyətlə, belə hesab etmək olar ki, Mərkəzi Asiya daha çox Asiyanın şimalı ilə cənubu arasında bağlayıcı bir həlqə rolunu oynayır. Mərkəzi Asiya (məsələn, Qazaxıstan) Rusiya ilə Çin arasında “yumşaldıcı” mərkəz kimi böyük siyasi mövqeyə malikdir. Bu baxımdan da belə qəbul etmək olar ki, Mərkəzi Asiya daha çox Avarsianın Rusiya və Çin kimi nəhənglərinin maraq dairəsindədir və burada Avro-Atlantik maraq yerli Avrasiya marağından üstün ola bilməz. Eyni zamanda hesab etmək olar ki, Mərkəzi Asiyanın Avratlantik məkana çıxışı da zəifdir və mədəniyyət göstəriciləri də integrasiyaya imkan verə bilməz. Qafqazda Avropa və Asiya qovuşduğuna görə, bu məkan Avratlantik məkan üçün diqqəti cəkməlidir. Bu prizmadan bir çox tədqiqatçılar da çıxış edirlər. Belə ki, belçikalı tədqiqatçı Frederik Kone (Frederic Coene) 2000-ci illərin əvvəllərində belə bir fikir bildirirdi ki, Mərkəzi

<sup>1</sup> Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с перспективами безопасности этой страны.  
[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china\\_geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm).

<sup>2</sup> Георгий Зотов, Гуанчжоу-Гонконг (Китай). Дракон и хомячок. Проглотит ли Китай республики бывшего СССР. газ. Аргументы и факты №26 (1703) 26 июня-2 июля 2013 г.



Asiya və Qafqaz NATO ilə əlaqələrdə fərqli maraqlar nümayiş etdirirlər. Qafqaz ölkələrində təbii resurslar azdır, lakin bu ölkələr neftin Qərbə daşınmasında böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. NATO ilə əməkdaşlıqda demokratiyanın vacibliyi nöqteyi-nəzərdən qeyd etdikdə isə, hesab etmək olar ki, demokratiya Mərkəzi Asiyada Qafqaza nisbətən çox aşağıdır. Bəli, Mərkəzi Asiyanın Avropanın təhlükəsizliyində böyük əhəmiyyəti vardır. Region son zamanlarda terrorizmlə və fundamentalizmlə mübarizədə həlledici rol oynamaq iqtidarında olsa da, onun strateji mövqeyi Qafqazın strateji mövqeyindən aşağıdır və Qafqaz sivilizasiyaların kəsişməsində yerləşmişdir.<sup>1</sup>

Ümumiyyətlə, belə qəbul etmək olar ki, Çin kimi nəhəng bir dövlətdə və eyni zamanda gələcəkdə çox böyük iddiaları yarana biləcək geniş və çoxlu potensialı olan bir məkanda NATO-nun maraq formalaşdırması və bu dövlətdə böyük üstünlük qazanması real görünür. Həm də Çin özü də Qərbdən (hərbi-siyasi baxımdan) ehtiyat edərək NATO-nu öz daxilinə yaxın buraxa bilməz. Rusiya və Çin isə Mərkəzi Asiyanı NATO üçün bir bloklaşmış zonaya çevirməkdə davam edəcəklər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, NATO-nun özünün də həddən artıq genişlənməsi bu qurumun möhkəmliyi və davamlı olaraq mövcudluğunu qoruyub saxlamağı baxımından təhlükələrin artmasına səbəb ola bilər. NATO-nun sərhədlərini Avro-Asiya qovşağı məkanında (hətta bu qovşağın Qərb hissəsində) axtarmaq daha da məqsədəuyğundur. Bu təşkilat sadəcə olaraq Rusiya və Çin ilə rəqabət mübarizəsini həyata keçirmək məqsədilə güclərin birləşdirilməsi üçün lazım olan bir qurum kimi əhəmiyyət kəsb edə biləcəkdir.

<sup>1</sup> Фредерик Кунэ. НАТО и Южный Кавказ. –Кавказский институт мира, демократии и развития, Тбилиси, 2003. Пер.с английского-Гурам Думбадзе. səh.14.

## Аralıq geosiyasi məkanlar və Azərbaycan

### NATO-nun Cənubi Qafqaz strategiyası və Azərbaycan

Alyansın 2008-ci il tarixli Buxarest Sammitinin kommunikesində qeyd olunurdu ki, bu yeni üzv dövlətlərin (burada Xorvatiya və Albaniya) qəbul ediləcəyi ilə Avroatlantik regionunun bütün ölkələrinin təhlükəsizliyini möhkəmləndəcək və bizi məqsədlərimizə nail olmağa yaxınlaşdıracaq. Məqsədlər bütöv, azad və sülh Avropasının yaradılmasından ibarətdir.<sup>1</sup>

Buradan görünür ki, genişlənmə strategiyasının başlıca məqsədi ilk növbədə Avropa zonasının bütövlükdə iqtisadi və siyasi təhlükəsizliyini qorumaqdan ibarətdir. NATO və Avropa İttifaqı öz möhkəm təməlli siyasətləri ilə mövcud zamanda güclü Avropa inteqrasiya məkanını yaradıblar. Avropa İttifaqı “İqtisadi-siyasi Avropa” ya xidmət edirsə, NATO əsasən, “Hərbi-siyasi Avropa”-nı yaradır. Bu iki qurum bir-birini möhkəmlədir və Avropanın bütün siyasəti bu iki qurumun fəaliyyəti ilə bütövləşir.

NATO-nun genişlənməsi strategiyası təbii ki, Alyansın fəaliyyətini Avro-Atlantik məkandan xaricə çıxarır. Bu gün NATO-nun fəaliyyətini BMT-nin fəaliyyətindən üstün kimi də qiymətləndirmək olar. NATO özü də BMT-yə müəyyən məsələlərdə yardımçı olur. Bu siyasətin sübutu olaraq Buxarest sənədində qeyd olunurdu ki, Alyans üzvləri BMT və NATO arasında on ildən çoxdur ki, davam edən və NATO tərəfindən

<sup>1</sup> Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. 03.04.2008. Обнародовано главами государств и правительств, участвовавшими в заседании Североатлантического совета в Бухаресте 3 апреля 2008 г. Коммюнике (2008) 049. [http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official\\_texts\\_8443.htm?mode=pressrel ease.](http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrelease)

BMT-yə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına göstərdiyi yardımı alqışlayırlar.<sup>1</sup>

Burada NATO-nun BMT qədər dünya əhəmiyyətli siyasətdə iştirak etməsinin şahidi olmaq olar. NATO-nun geniş fəaliyyətinin “Ərəb baharı” zamanı Liviyadakı hadisələrdə də şahidi olmaq olar. Ayırı-ayrı regionlar üzrə hərbi-siyasi hadisələrdə də NATO-nun iştirakı əsas məsələyə çevrilir. Məsələn, Suriya ilə bağlı siyasətdə də NATO öz fəaliyyətindən kənarda qalmır. Hadisələrə münasibət bildirir. Beləliklə, təşkilatın siyasəti onu böyüdür və yeni subyektlər hesabına Alyans bir struktur olaraq güclənir.

Genişlənmə strategiyasının icrası zamanı təşkilat o halda güclü olur ki, genişlənmə sferasına daxil olan və genişləndirən subyekt rolunu oynayan istənilən dövlət özünün bütün resursları ilə maksimal səviyyədə təşkilata xidmət göstərmiş olsun. Bu prinsipi NATO üzvü olan ölkələrə də şamil etmək olar. NATO-nun Azərbaycan münasibətləri isə yalnız müəyyən tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq və bu baxımdan da məsləhətləşmələr, təlimatlandırma xarakteri kəsb edir.

Onu vurğulamaq yerinə düşər ki, NATO-nun yeni Qafqaz siyasəti “ehtiyatlı strategiya” adını almalıdır. Bu gün Rusiyanın Qafqaz maraqlarının genişlənməsi və formanın tarixi “**rekonstruksiya**” ABŞ və NATO-nu 1990-cı illərə nisbətən daha ehtiyatlı davranmağa məcbur edir. Yaranmış yeni gerçəkliklər fonunda, -burada Rusiyanın Cənubi Qafqaz maraqlarının böyüməsindən söhbət gedir, -NATO regionu sürətlə integrasiya etdirmək və öz tərkibinə tamhüquqlu üzv kimi qəbul etdirmək siyasətindən imtina etməyə məcburdur.

<sup>1</sup> Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. 03.04.2008. Обнародовано главами государств и правительств, участвовавшими в заседании Североатлантического совета в Бухаресте 3 апреля 2008 г. Коммюнике (2008) 049.  
[http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official\\_texts\\_8443.htm?mode=pressrel](http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrelease)  
ease.

NATO-nun Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan siyasətinə müxtəlif qiymət verən mütəxəssislər var. NATO-nu Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyini təmin edən əsas qüvvə kimi görənlər çoxdur. Lakin bir məsələni unutmaq olmaz: *hərbi bazalar yoxdursa, müdafiə elementləri yoxdursa, müdafiə də yalnız siyasi xarakter kəsb edə bilər və yalnız maraqlara toxunduqda beynəlxalq təzyiqlərlə məhdudlaşa bilər. Bunun da əhəmiyyəti hərbi bazaların olduğu vəziyyətlərdən çox-çox aşağıdır.* Məsələn, 2008-ci ilin avqustunda Rusiya ilə Gürcüstan müharibəsində Rusiyanın Gürcüstana yeridilən hərbi qoşunlarının qarşısının alınmasında NATO hərbi baxımdan iştirak edə bilmədi. Burada yalnız siyasi dəstək verildi və ABŞ-ın vitse prezidenti Dik Çeyni regiona səfər etdi. Eyni zamanda Fransa vasitəçilik missiyasını üzərinə götürdü. NATO 1990-cı illərdən bu yana Cənubi Qafqazda yalnız təlimatlandırma ilə məşğul olub və müəyyən maddi-texniki təminat məsələsini həyata keçirib.

Belçikalı tədqiqatçı Frederik Kune hələ 2000-ci illərin əvvəllərində NATO-nun Cənubi Qafqazda maraqlarını beş əlaqəli əsaslarda göstərirdi:

- regionun coğrafi və strateji mövqeyi;
- Avropanın təhlükəsizliyində Cənubi Qafqazın rolu;
- Xəzər regionunun işlənməmiş nəhəng enerji ehtiyatları;
- kütləvi qırğın silahlarının yayılması təhlükəsinin olması;
- bir dövlətin hegemonluğuna yol verməmək.<sup>1</sup>

NATO-nun 2012-ci ilin may ayında keçirilmiş Çikaqo sammitindən irəli gələrək Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzər Elmi-Tədqiqat İnstitutunda 8 iyun 2012-ci il tarixində keçirilən konfransda çıxış edən Azərbaycanlı millət vəkili Zəhid Orucun fikrincə, İran Azərbaycana təzyiq göstərir və Qərba qarşı müharibəni

<sup>1</sup> Фредерик Кунэ. НАТО и Южный Кавказ. –Кавказский институт мира, демократии и развития, Тбилиси, 2003. Пер.с английского-Гурам Думбадзе. səh.14.



sanki Azərbaycandan başlamaq istəyir. Azərbaycan əvvəlkindən daha artıq Qərbin, Amerikanın köməyinə, NATO-nun real dəstəyinə ehtiyac duyur. Bu, sadəcə Azərbaycan maraqlarının yox, birbaşa Qərbin maraqlarının müdafiəsidir. O, həmçinin qeyd edirdi ki, Cənubi Qafqazın kimin nüfuzuna daxil olması Azərbaycandan asılıdır və bu baxımdan diqqət Gürcüstandan Azərbaycana yönəlməlidir və NATO birinci bizə müraciət etməlidir.<sup>1</sup>

Həmin konfransda çıxış edən millət vəkili Əli Hüseynli Azərbaycan-NATO münasibətlərinə qiymət verərkən vurğulayırdı ki, 1994-cü ildən bu yana-Azərbaycanın NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" Proqramının çərçivə sənədini imzaladıqdan indiyə kimi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində bir sıra işlər görüldü. 2005-ci ildə Azərbaycanla NATO arasında Fərdi Tərəfdaşlığa dair Əməliyyat Planının imzalanması, 2008 və 2011-ci illərdə bu sənədin 2-ci və 3-cü hissələrinin razılaşdırılması Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində islahatların irəli aparılması baxımından ciddi bir fürsət hesab olunur.<sup>2</sup> Bu gün Azərbaycan NATO-nun 22 tərəfdaş ölkəsi ilə birlikdə Əfqanıstanda 92 hərbi və 2 mütəxəssis ilə İSAF (Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələri) qüvvələri ilə çalışır.<sup>3</sup> Həmin

<sup>1</sup> Zahid Oruc, Millət vəkili, Milli Məclisin Təhlükəsizlik və Müdafiə Məsələləri Komitəsinin üzvü. Azərbaycan və NATO üçün sammitdən sonrakı dövrdə yeni imkanlar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 28-29.

<sup>2</sup> Əli Hüseynli, Milli Məclisin Hüquq Siyasəti və Dövlət Quruculuğu Komitəsinin Sədri, Millət vəkili, Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının Sədri. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 9-12.

<sup>3</sup> Yenə orada.

konfransda çıxış edən millət vəkili, Azərbaycan-NATO Parlament Assambleyasında nümayəndə heyətinin üzvü Qüdrət Həsənzadənin fikrincə, NATO-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafı ilə bağlı həm gözləntilər, ümidlər, həm də narahatlıqlar var. Onun qənaətinə görə, NATO Azərbaycanı dəstəkləyir, lakin bu dəstək anlayışında ikili mövqe var. NATO Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində islahatları bəyənir, lakin Azərbaycana silah satmır. Məqsəd Silahlı Qüvvələrin gücləndirilməsidirsə, silah satmırsa odur necə güclənə bilər. ABŞ Azadlığı Müdafiə Aktını hələ də qüvvədə saxlayır. Onun fikrincə, Azərbaycan İran və Rusiyanın ciddi təzyiqləri ilə rastlaşır. Rusiya Trans-Xəzər qaz kəmərinin çəkilişinin əleyhinədir. Azərbaycan öz qazını özü satır və bu Azərbaycanın və Avropanın maraqlarına uyğundur. Deputatın fikrincə, Çikaqo Sammitində bəyan edildi ki, bu dövlətlərin (Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan və Moldova nəzərdə tutulur) ərazi bütövlüyü tanınır. Amma bu da yeni bir mövqe deyil. AB (Avropa Birliyi), AŞ (Avropa Şurası) da uzun illərdir ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını bəyan edirlər, amma sonradan elə bəyanatlar verilir ki, bu mövqenin mənası sıfıra enir. Bu baxımdan Qərbin Azərbaycana qarşı **ikili standart mövqeyi** mövcuddur.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Qüdrət Həsənzadə, Millət vəkili, Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının İdarə Heyətinin üzvü, Azərbaycan-NATO Parlament Assambleyasında nümayəndə heyətinin üzvü. I Panel: Təhlükəsizlik məsələləri, müdafiə sektorunda islahatlar və Avratalantik məkanın integrasiya-Azərbaycan və NATO-dan baxış. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 21-22.

## NATO-nun Azərbaycan üçün əhəmiyyəti

İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, NATO ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasətinin bütövləşməsi və Qərblə integrasiyası üçün, bu baxımdan təhlükələrə qarşı koordinasiya məqsədilə imkanları meydana gətirir. NATO ilə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq Azərbaycan üçün dünyanın müasir hərbi standartlarını mənimsəmənin əsaslarını yaradır. Azərbaycanın təhlükəsizliyi təmin etmək siyasəti, terrora qarşı mübarizə siyasəti Alyansla əməkdaşlıq hesabına güclənir. Azərbaycan NATO ilə Rusiya və İran arasında regionda kəskin qarşıdurmanın qabağını alan bir məkan rolunu oynamaq iqtidarındadır və ölkənin regional balanslaşdırma siyasəti dərin məzmununda məhz bu amillərə xidmət etmiş olur. Bununla yanaşı, konkret məsələlər üzrə qeyd etmək olar ki,

-NATO Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin təlimatlandırılmasında iştirak edir;

-beynəlxalq hərbi (təhlükəsizliyi təmin etmək əməliyyatlarında) əməliyyatlarda iştirak edərək hərbiçilərinə öz imkanlarını artırmağı və NATO həmkarlarından çoxlu məsələləri öyrənməyi kömək edir. *Bu, prezident İlham Əliyevin fikridir və NATO-nun Baş Katibi Anders Foqh Rasmussen ilə 2012-ci ilin fevral ayının 15-də NATO-nun mənzil-qərargahında görüşərkən bildirib.*

(Qeyd: Azərbaycan Əfqanıstan Milli Ordusu Fonduna bir milyon avro ayırıb. Bununla yanaşı, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, Azərbaycan Ərazilərinin Minalardan Təmizlənməsi üzrə Milli Agentlik və Sərhəd Xidməti Akademiyası vasitəsilə Əfqanıstanda təhsil və təlim proqramları həyata keçirir. ANAMA Əfqanıstan məktəblərində istifadə olunması

üçün yerli dildə mina təhlükəsi barədə nəşrlər hazırlayıb).<sup>1</sup> Milli Məclisin üzvü Əli Hüseynlinin fikrincə, təhlükələr sərhədlər tanımır və ölkə suverenliklərinə, ərazi bütövlüklərinə hörmət etmir. Bu baxımdan da dövlətlər və təşkilatlar arasında sıx əlaqələrin formalaşması zəruriyyəti üzə çıxır. Hesab edirəm ki, münaqişələrin nizamlanması prosesində NATO daha çox təsir rıçaqlarına malik olmalıdır. Hesab edirik ki, Ermənistanın Azərbaycan ərazisini işğal etməsi ilə bağlı həqiqətlər NATO tribunasından daha açıq şəkildə səsləndirilməli, Ermənistan kimi destruktiv tərəfdaş ölkəyə ciddi təsir və təzyiq rıçaqları olmalıdır<sup>2</sup>. Bununla yanaşı, Milli Məclisin üzvü, alim Aytən Mustafayeva Azərbaycan-NATO strateji tərəfdaşlığına münasibət bildirərək qeyd edir ki, Azərbaycan münaqişədə olan dövlətdir və Ermənistan təcavüzünə məruz qalıbdır. İnsan hüquqları burada kobud şəkildə pozulubdur, insanların təbii hüquqları pozulubdur. Münaqişənin həllinə kömək məsələsində NATO kimi böyük bir arenanı əhatə edən dünyanın ən böyük hərbi-siyasi qurumu ilə, eləcə də təhlükəsizliyi təmin etmək baxımından ən böyük potensiala malik olan qurumla tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq etmək münaqişənin həllində və Azərbaycan üçün milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Azərbaycan Respublikasının NATO-ya integrasiya yolunu seçib-seçməməsi barədə yerli siyasətçilərin, ekspertlərin fərqli açıqlamaları olsa da, Avratlantik Alyansa integrasiyanı ölkəmiz üçün vacib hesab edirik. NATO Azərbaycan Respublikası üçün vacib bir

<sup>1</sup> Əli Hüseynli, Milli Məclisin Hüquq Siyasəti və Dövlət Quruculuğu Komitəsinin Sədri, Millət vəkili, Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının Sədri. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 9-12.

<sup>2</sup> Yəni orada.



təşkilatdır. Ən azından ona görə ki, torpaqlarının 20 faizi işğal altında olan bir ölkə üçün NATO kimi sabitlik və təhlükəsizliyi təmin edən təşkilatla əməkdaşlıq zəruridir.<sup>1</sup>

Rumıniyanın Azərbaycandakı səfiri Daniel Cristian Ciobanu Alyansın 2012-ci il tarixli Çikaqo Sammitindən sonra qurumun Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova respublikalarının ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini və suverenliyini dəstəkləməyə sadıq qaldığını və həmçinin bu regional münaqişələrin BMT Nizamnaməsinə və Helsinki Yekun Aktına əsaslanan, beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə uyğun olaraq sülh yolu ilə tənzimləməsinə dəstəkləməyə davam edəcəyini bildirib.<sup>2</sup>

NATO tərəfdaşlığının Azərbaycan üçün əsas vəzifələrini mütəxəssislər belə şərh edirlər:

-müdafiə sahəsində islahatlar üzrə əməkdaşlığın davam etdirilməsi;

-missiyaların dəstəklənməsi üzrə əməkdaşlığın davam etdirilməsi və dərinləşdirilməsi;

-Əfqanıstan üzrə əməkdaşlığın davam etdirilməsi və dərinləşdirilməsi.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Dr. Aytən Mustafayeva. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru, Millət vəkili, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin İnsan Hüquqları Komitəsinin üzvü. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 13-16.

<sup>2</sup> Daniel Kristian Ciobanu. Rumıniyanın Azərbaycandakı səfiri, NATO-nun Azərbaycanda Əlaqələndirici Səfirliyi. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 17-20.

<sup>3</sup> Uilyam Lau NATO-nun Cənubi Qafqaz üzrə Bürosu. NATO tərəfdaşlığının gələcəyi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 23-27.

## NATO-nun Çikaqo sammiti və genişlənmə strategiyası

NATO-nun 2012-ci ilin may ayının 20-21-də keçirilən Çikaqo Sammitinin gündəliyinə 3 məsələ çıxarılmışdı:

1) Əfqanıstanın mövcud və 2014-cü ildən sonrakı sabitliyinin təmin olunması;

2) NATO-nun Müdafiə Qabiliyyətinin gücləndirilməsini nəzərdə tutan "Smart Defence" proqramı və Raket Əleyhinə Müdafiə sistemləri ilə bağlı strategiya;

3) NATO tərəfdaşlığının perspektivləri-alyansın bütün tərəfdaşlarına olduğu kimi, Cənubi Qafqaz ölkələri üçün vacib hesab edilir.<sup>1</sup>

ABŞ-ın Çikaqo şəhərində 2012-ci ildə NATO tarixində ən böyük zirvə görüşü keçirildi. İki günlük forumda alyansa üzv olan 28 dövlətin və 13 tərəfdaş ölkənin birinci şəxsləri iştirak edirdilər. Zirvə görüşünün əsas mövzuları raketdən müdafiə və Əfqanıstandakı vəziyyət məsələləri idi. Zirvə görüşünün iştirakçıları birinci gün müvəqqəti raketdən müdafiə sisteminin yaradıldığını elan etdilər. Belə fikir var ki, sistemin arxitekturası tək taktiki raketlərin tutulması vəzifələrinin həllinə hesablanıb. Söhbət Avropada NATO-nun üzvü olan dövlətlərin sərəncamında olan hava və raket (ilk növbədə "Patriot-3") hücumundan müdafiə vasitələrinin birləşməsinin başa çatmasından, onların ABŞ-ın "İcis" ("Aegis") raketdən müdafiə sistemləri ilə gücləndirilməsindən gedir.<sup>2</sup> Zirvə görüşünün ikinci günündə NATO qoşunlarının Əfqanıstandan çıxarılması məsələsi müzakirə olundu. Yekun bəyannamədə

<sup>1</sup> Əli Hüseynli, Milli Məclisin Hüquq Siyasəti və Dövlət Quruculuğu Komitəsinin Sədri, Millət vəkili, Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyasının Sədri. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 9-12.

<sup>2</sup> NATO sammiti sona çatdı. 22 / 05 / 2012  
[http://publika.az/index.php?action=static\\_detail&static\\_id=5282](http://publika.az/index.php?action=static_detail&static_id=5282).

bildirilirdi ki, alyans Əfqanıstanda təhlükəsizliyin təmin olunmasına görə məsuliyyəti 2013-cü ilin ortalarında bu ölkənin milli hərbi qüvvələrinə verəcək. Alyansın komandanlığı altında olan 130 min hərbi qulluqçudan ibarət bölmələrin tam çıxarılması 2014-cü ilin sonunda başa çatacaq. Zirvə görüşündə alyansın genişləndirilmiş barədə qərarların qəbul edilməsinə baxmayaraq, onun iştirakçıları Bosniya və Herseqovina, Gürcüstan, Makedoniya və Monteneqro (Çernoqoriya) kimi aspirant ölkələr statusu (bir daha vurğulamaq lazımdır ki, bu termin üzvlüyə dair Fəaliyyət Planını qəbul edib və onun icrasında tərəqqi nümayiş etdirən ölkələrə tətbiq olunur) almış ölkələrin NATO-ya daxil olması perspektivlərini təsdiq ediblər. Bundan əlavə, zirvə görüşünün Yekun Bəyannaməsində qeyd edilir ki, NATO Serbiyanın Avroatlantika təsisatlarına inteqrasiyasını dəstəkləyir.<sup>1</sup>

NATO-nun Çikaqo Sammitinin Yekun Bəyannaməsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, NATO Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ərazi bütövlüyü hədləri çərçivəsində tənzimlənməsinə öz münasibətini bildirmiş oldu. Bəyannamədə regional münaqişələrin yalnız sülh yolu ilə tənzimlənməsi təkidlə tələb olunur, sülh yolunda başqa variantlar regional sabitliyə təhlükə kimi dəyərləndirilirdi. Xüsusən qeyd etmək lazımdır ki, Çikaqo Sammitinin Yekun Bəyannaməsinin 47-ci bəndi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı gedən danışıqlar prosesinin ruhuna tamamilə uyğundur. Qeyd olunan sənəd Azərbaycanın ədalətli mövqedə olduğunu göstərir.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> NATO sammiti sona çatdı. 22 / 05 / 2012

[http://publika.az/index.php?action=static\\_detail&static\\_id=5282](http://publika.az/index.php?action=static_detail&static_id=5282).

<sup>2</sup> Dr. Aytən Mustafayeva. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru, Millət vəkili, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin İnsan Hüquqları Komitəsinin üzvü. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 13-16.

Sammitlər, yığıncaqlar və konfranslar əslində fəaliyyət strategiyalarının taktiki tərəflərini müəyyən edən vasitələrdir. NATO-nun Çikaqo Sammiti bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

Müttəfiqlər Çikaqoda razılaşırdılar ki, kompleks təhlükəsizlik çağırışları və maliyyə çətinlikləri dövründə mövcud resurslardan daha yaxşı istifadə etmək və İttifaqın qüvvələrinin və strukturlarının uyğunlaşdırılmasını davam etdirmək əvvəlkindən daha çox vacibdir.<sup>1</sup> ABŞ müdafiə strategiyasının təlimatını şərh edən ABŞ Hərbi Dəniz Kollecinin professoru Ceyms Kuk müddəalar olaraq bildirirdi ki, 2020-ci ildə NATO Qüvvələri istiqamətində tərəqqi vacibdir; NATO daxilindəki əməkdaşlığı və NATO-dan kənardakı tərəfdaşlarla işi necə inkişaf etdirmək olar?; müvəqqəti ballistik raketlərin müdafiə qabiliyyətini bəyan etmişdir; Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinin missiyasının 2014-cü ilin sonunda başa çatacağı 10 il ərzində davamlı yardımın göstəriləcəyi barədə vəd təsdiq olunmuşdur.<sup>2</sup> ABŞ prezidenti Barak Obama 2012-ci ilin yanvar yanvar ayının 5-də bildirirdi ki, 10 illik müharibənin səhifəsi çevrilir. Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinin missiyası 2014-cü ilin sonunda başa çatacaq. O, həmçinin vurğulayırdı ki, bütün dünyada ABŞ-ın gücünün əsasını təşkil edən iqtisadi gücü məhz ABŞ-da bərpa etmək lazımdır. Bu baxımdan da maliyyə evinin qaydaya salınması bu siyasətə daxildir. Müdafiə sahəsi ətraflı nəzərdən keçirilməlidir.

<sup>1</sup> Daniel Kristian Ciobanu. Rumıniyanın Azərbaycandakı səfiri, NATO-nun Azərbaycanda Əlaqələndirici Səfirliyi. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 17-20.]

<sup>2</sup> ABŞ Hərbi Dəniz Kolleci, professor Ceyms Kuk. ABŞ müdafiə strategiyasının təlimatı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 35-39.



Tələblər içərisində sürətlə dəyişən dünyada strateji maraqları aydınlaşdırmaq, yaxın on illikdə müdafiə prioritetlərini və xərcləri doğru istiqamətə yönəltmək, hərbi və müdafiə büdcələrinin strukturu və ölçüsü başqa yollara yox, məhz strategiyaya əsaslanaraq idarə olunmalıdır.<sup>1</sup>

### *NATO və Əfqanıstan*

Belə hesab olunur ki, Lissabon zirvə görüşündə razılaşdırılmış strategiyaya uyğun olaraq Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinin missiyası 2014-cü ildə başa çatacaq. Bu zaman artıq qaçılmaz keçid gəlməkdədir. Bu keçid strategiyasına aid olaraq, nəzərdə tutulur ki, Əfqanıstan əhalisinin 75 faizi tezliklə Əfqan Milli Təhlükəsizlik Qüvvələrinin təhlükəsizliyi təmin etmək üçün rəhbərliyi üzərinə götürdüyü ərazilərdə yaşayacaq. 2013-cü ilin ortalarında Əfqanıstanın bütün rayonlarında keçid başlanacaq və əfqan qüvvələri ümummilli təhlükəsizlikdə aparıcı rol oynayacaq.<sup>2</sup>

NATO 2014-cü ildən sonra (10 il) yardımla təminatı davam etdirəcək və ƏMTQ-nə (Əfqanıstan Milli Təhlükəsizlik Qüvvələri) təlim keçəcək, məsləhətlər verəcək və yardım göstərəcək. ƏMTQ isə ixtisar olunaraq 228500 nəfərdən ibarət olan və illik büdcəsi 4,1 milyard dollar hesablanan "davamlı qoşun"a çevriləcək. Bu qüvvələr üçün ildə 500 milyon dollar Əfqanıstandan, ildə 1,3 milyard dollar NATO tərəfdaşlarından, hər il qalan dəyəri isə ABŞ təmin edəcəkdir.<sup>3</sup> Strateji perspektivlər baxımından müdafiə strategiyası təlimatının məqədləri aşağıdakılardır:

<sup>1</sup> ABŞ Hərbi Dəniz Kolleci, professor Ceyms Kuk. ABŞ müdafiə strategiyasının təlimatı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., s. 35-39.

<sup>2</sup> Yəni orada.

<sup>3</sup> Yəni orada.

Milli maraqlar (Milli Təhlükəsizlik Strategiyası):

- təhlükəsizlik;
- tərəqqi;
- insani dəyərlərə hörmət;
- beynəlxalq qayda<sup>1</sup>
- "Mərkəz, amma çərçivəli"
- Asiya-Sakit okean;
- Orta Şərq;
- Avropaya təsir.<sup>2</sup>

### *Yeni NATO və yaxud da NATO-nun yeni mahiyyəti*

NATO BMT-ni əvəzləyə bilərmi?

-Rumıniyanın Azərbaycandakı səfiri (NATO-nun Azərbaycanda Əlaqələndirici Səfirliyi) Daniel Kristian Ciobanu NATO-nun Çikaqo Sammitinə qiymət verərək bildirirdi ki, bu sammitdən sonra NATO-nun başqa tipi meydana gəlir. Bu, yalnız hərbi deyil, həm də siyasi öhdəlikləri üzərinə götürən, global təşkilat üçün can atan ittifaqdır. Bu, NATO-nun hərbi ölçüsündən başqa, onun yeni siyasi profilini təsvir edir.<sup>3</sup>

NATO-nun yeni mahiyyətində bu qurumun BMT kimi böyük missiyanı, universal missiyanı öz üzərinə götürdüyünün şahidi olmaq olar. NATO-nun BMT-nin alternativ qurumu olması dünyada Qərbi-mərkəzliliyin yaranmasının əsaslarını

<sup>1</sup> ABŞ Hərbi Dəniz Kolleci, professor Ceyms Kuk. ABŞ müdafiə strategiyasının təlimatı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh. s.35-39

<sup>2</sup> Yəni orada.

<sup>3</sup> Daniel Kristian Ciobanu. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., s.17-20.

şərtləndirə bilər. Bu anda dünya hərbi-siyasi baxımdan radikal cəbhələrə bölünə bilər.

Yeni NATO daha çox liberalizmin formalaşmasına çalışması qarşısına məqsəd qoyubdur. Maraqların liberal əsaslarla genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi prioritet məqsədlərə çevriləndir. Avratlantik məkanın özünün daxili təhlükəsizliyi, eləcə də bu məkana kənardan edilən təhdidlərin qarşısının alınması NATO-nun başlıca olaraq gələcək sistemli funksiyasına aiddir. NATO hərbi-siyasi qurum olduğuna görə, bu qurumun böyüməsi, yeniləşməsi baza prinsipləri dəyişməyəcək və hər an bloklaşmanı meydana gətirə biləcəkdir.

#### **Avrasiyanın mövcud geosiyasi vəziyyətinə dair ümumiləşdirilmiş siyasi analizlər yolu ilə gəlinmiş qənaətlər**

Nəzəri fikirlərdən və praktiki fəaliyyətdən irəli gələn nəticələr Avrasiyada baş verən siyasi proseslərin mahiyyətini ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir.

Əldə olunmuş siyasi qənaətlər (nəzəri nəticələr) Avrasiyada və dünyanın digər yerlərində (Avrasiyanın geosiyasi mühiti mərkəz olmaqla) formalaşmış və formalaşmaqda olan beynəlxalq siyasi sistemlərin məzmununu və mahiyyətinin nəzəri əsaslarını qismən olaraq ortaya çıxarmış olur. Siyasi qənaətlər onu göstərir ki, Avrasiyanın beynəlxalq münasibətlər sistemində mərkəzləri saxlayan böyük şəbəkə xətləri əsasən, böyük dövlətlərin potensiallarına bağlıdır. G-20-ə daxil olan dövlətlərin böyük əksəriyyəti Avrasiyada yerləşmişdir. Əgər dünya ticarətinin 80 faizinin, dünya məhsul istehsalının 90 faizinin G-20 formatına daxil olan ölkələrin payına düşməsinə nəzərə alsaq, onda Avrasiyanın dünya iqtisadiyyatında oynadığı rolu da öz böyüklüyü baxımından qiymətləndirmək mümkündür.

Avrasiyanın fundamental geosiyasi mühitinin formalaşmasında ABŞ "yayıcı" (yəni, Avrasiyanın gücünü, məsələn, Avropanın gücünü digər qitələrə dartıb yayan-avro-afro-atlantik mərkəz kimi) və "kənar təsiredici" güc mərkəzi (burada ABŞ daha çox Avrasiyasentrizmə Avro-Atlantika yolu ilə təsir göstərir və Avrasiyanın gücü bununla demək olar ki, bütün dünyaya yayılır) kimi mühüm rol oynayır. ABŞ özünü daima Avra-Amerika dövləti kimi təsdiq etməyə çalışır ki, onu da bu siyasəti Avrasiyanın patriarxal güc mərkəzlərindən olan Rusiya və Çin üçün müəyyən qıcıqları ortaya çıxarmış olur. Rusiya və Çin Avratlantik siyasi birləşməsindən ehtiyat edirlər və bu baxımdan da Avratlantik birləşməsinə qarşı olan dövlətləri-məsələn, İranı, Cənubi Koreyanı, Suriyanı, Belorusu və s.dövlətləri öz tərəflərinə cəlb edirlər və Avrasiya qrupunu yaradırlar. Beynəlxalq aləmdə Avratlantik dünyası tərəfindən daima özlərinin qrupunda olan dövlətlərin müdafiəsini təşkil etmiş olurlar. Böyük dövlətlərin çoxpolyuslu siyasətlərindən demək olar ki, dünyada ən ziddiyyətli və gərgin siyasi mübarizə məhz Avrasiyanın mərkəzində həyata keçirilir. Maraqlı kütləsi və oyunçuların böyüklüyü və çoxluğu, eləcə də dövlətlərin say çoxluğu (aktorların çoxluğu) Avrasiyanın gücünü daima artan vəziyyətdə saxlayır və onu dünyanın əsas mərkəzi sistemə çevirir.

Siyasətin qloballığından sistemin böyüklüyü və zənginliyi ortaya çıxır və qruplaşmalar siyasət istiqamətləri arasında uyğunluğu və ziddiyyəti meydana gətirir. Oxşar və eyni məzmunlu qruplar dövlətlərin böyük arenalarda qruplaşmasının əsaslarını təşkil edirlər.

#### **Geosiyasi mülahizələr üzrə ümumiləşdirilmələrin aşağıdakılardan ibarət olması qənaətinə gəlmək olar:**

Bu ümumiləşdirilmələr siyasət istiqamətlərinə və sistemlərin arasında olan axınlara (bunlara siyasət cərəyanları da demək olar) aiddir.



-Avrasiya geosiyasi materikində böyük dövlətlər (böyük güc mərkəzləri olan) çalışırlar ki, özlərinin siyasi çəkirlərini daima artan vəziyyətdə saxlasınlar və bu yolla **aparıcı mövqelərini** əllərində saxlasınlar. Buradan geosiyasətin mühitini əks etdirən vəziyyətlərin yaranması prosesləri baş verir;

-Avrasiyanın böyük dövlətləri çalışırlar ki, geosiyasi materikdə (ayrı-ayrı regionlarda) baş verən siyasi proseslərin aktiv iştirakçısına çevrilsinlər. Siyasi proseslərin nəzarətini əllərində saxlasınlar. Munaqişələr, təbii sərvətlər, iqtisadi güc vasitələri, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə güc amilləri və vasitələri, dini və etnik-mədəni amillər Avrasiyanın güc mərkəzlərinin əsas siyasət, o cümlədən rəqabət, maraqları formalşdırmaq vasitələri və obyektləri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

-Avrasiya materikində böyük dövlətlərin rəqabəti fonunda həm də **aralıq mövqe** nümayiş etdirən geostrateji subyektlər formalaşmışdır. Məsələn, Hindistan, Fransa, Almaniya, Qazaxıstan, Türkiyə (son zamanlarda), Azərbaycan, və s. öz hərbi-siyasi təhlükəsizliklərini böyük oyunçuların aralıq coğrafi məkanlarında formalaşdırmağa can atırlar. Almaniya və Fransa NATO-nun üzvü olan dövlətlər olmalarına baxmayaraq, Rusiyanın son zamanlarda güclənməsindən irəli gələrək, bu dövlətə doğru da meyil göstərməyə çalışırlar. Almaniya və Fransa ingilis-slavyan dünyaları arasında **“yumşaldıcı”** rolunu oynamaqda israrlıdırlar. Bu kimi aralıq məkanlar dünya müharibələrinin qarşısını almaq üçün **“yük boşaldıcı, əsəb gərginliyini boşaldıcı”** məkanlar kimi böyük rola malik olur;

-Avrasiyada çoxpolyusluq materikin balanslı siyasətinin əsaslarını təşkil etməkdədir. Çoxpolyarlıq özündə müdafiə elementinin əsaslarını cəmləşdirir. Çoxpolyarlıq mürəkkəbliyi yaradır ki, mürəkkəblik də ümumdünya siyasət sisteminin ünsürlərini bir-birilərinə bağlamaqdadır;

-Avrasiyada eyni zamanda, çoxpolyarlığın tərkibi olaraq, böyük güc mərkəzləri ilə kiçik güc mərkəzləri arasında **orta gücə malik olan mərkəzlər** vardır. Məsələn, Pakistan, Türkiyə, Qazaxıstan, İran, Ukrayna, Polşa və s. kimi güc mərkəzləri kiçik güc mərkəzləri üçün sanki müdafiəedici rola malik olurlar. Orta gücə malik olan dövlətlər kiçik güclə böyük güc arasında bağlayıcı və zərbələri qəbuledici amil kimi əhəmiyyət kəsb edirlər. Məsələn, Fransa da ayrılıqda orta gücə malik olan dövlətdir. Bu dövlət 2008-ci il hadisələrində Rusiya ilə Gürcüstan arasında barışdırıcı fəaliyyət göstərməklə Gürcüstanı bir qədər müdafiə etmiş oldu. Bununla yanaşı, Türkiyənin də Azərbaycanı müdafiə etmək siyasəti mövcuddur;

-Avrasiyanın çoxpolyarlı siyasəti və **“çoxpanelli”** mühiti, digər tərəfdən, materikin siyasi fonunu həm gərgin və parçalanmış, həm də bütöv vəziyyətində saxlamaqdadır. Orta gücə malik olan dövlətlər Avrasiyanın bütövləşməsində böyük siyasi fəallıq göstərə bilirlər. Bu kimi dövlətlər böyük dövlətlərin toqquşmasının qarşısını almaq üçün həlledici gücə malik olmaq iqtidarındadırlar;

-Avrasiyanın əsas geosiyasi güc mərkəzləri olan Avropa İttifaqı, Rusiya, Çin kimi nəhənglər dünyanın digər materiklərinə də təsir etməklə dünya siyasətinin mərkəzinə çevrilməyi əsas prinsip kimi götürürlər;

-Avrasiyanın resursları və bu resurslardan böyük dövlətlərin istifadə məsələləri materikdə dünyanın digər siyasət mərkəzlərinə və arenalarına nüfuz edən güc mərkəzlərinin yaranmasının əsaslarını təşkil edir. ABŞ dünya iqtisadiyyatının lokomotivi olaraq özünün iqtisadiyyatının təşkilində Avrasiyanı həm xammal mənbəyi, həm də böyük bazar kimi görməkdədir;

-**Geosiyasi Avrasiya** dünya siyasəti sisteminin **maraq** üzərində qurulan formasının, yəni ümumdünyanın geosiyasətinin başlıca həlledici, bu baxımdan siyasət istiqamətləndirici mərkəzinə çevrilidir;

-ABŞ Avro-atlantik (Şimali Afrika da daxil olmaqla) geosiyasi məkanının əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməklə dünyanın təhlükəsizlik siyasətində həlledici əhəmiyyətə malik olmaqdadır. *(Qeyd: tarixdə mövcud olmuş Fransa kolonial imperiyasının və Britaniya imperiyasının Afrikadakı əraziləri-Misir, Mərakeş, Əlcəzair və s. bu gün ingilis dünyasının-Fransanı da özlərinə daxil etməklə, təsir dairəsindədir);*

-ABŞ-in Avro-Atlantik məkanda təhlükəsizliyi təmin etmək və dövlətləri cəmləşdirmək (vahid ideoloji xətlərdə) siyasəti öz forma və məzmununu genişləndirməkdə davam edir və Şimali Afrikayı, Aralıq dənizi hövzəsini də əhatə etməkdədir. Burada "Üç qitənin geosiyasetinin qovuşması" davam etməkdədir. Avro-Afro-Atlantika geostrategiyası yaranmaqdadır;

-Rusiya XX əsrin ikinci yarısı boyu mövcud olmuş tarixi əraziləri yeni münasibət əsasları ilə özünə təkrar qaytarmaqda israrlıdır və öz xarici siyasət kursunu bu istiqamətdə qurmaqdadır. Rusiyanın yeni geoiqtisadiyyatı, geostrategiyası yeni mahiyyət üzərində qurulmaqda davam etməkdədir. Rusiya Avropa İttifaqının XX əsrin 60-80-ci illərində mövcud olmuş siyasət yolunu özü üçün nümunə kimi götürməkdədir. Bu gün iqtisadi birlik olan Avrasiya genişləndirmək strategiyasını qarşısına məqsəd qoyub. Ermənistan da 2013-cü ilin sentyabrından bu quruma daxil oldu. Bu gedişat Avrasiyada Avropa İttifaqına analoji qaydada əlavə olaraq iki böyük iqtisadi mərkəzin yaranmasını yaxın gələcək üçün ehtiva etməkdədir: Rusiyanın mərkəz olduğu iqtisadi-siyasi qurum; Çinin mərkəz olduğu iqtisadi-siyasi qurum;

-Çin və Rusiyanı "Avrasiyaçılıq" (Avrasiyanın tarixi, milli-mədəni şərtləndirici kriteriyalarından meydana gələn ideoloji amil) birləşdirir və hər iki dövlət ABŞ-ı özləri üçün təhlükə hesab edirlər;

-Avrasiyada maraqlar uğrunda mübarizə məsələsində daxili bir bölgü də var ki, bu prinsipdən irəli gələrək, Rusiya və Çin bu bölgüdə (məsələn, Mərkəzi Asiyada) əsas rolunu oynamağa can atırlar. Çin Asiyanın Şərq coğrafiyasının siyasi həlledici qüvvəsi, Rusiya isə Qərbi coğrafiyasının əsas siyasi mərkəzi kimi rol oynamağa can atır;

-Rusiya Avrasiyanın Avro-Asiya birləşməsinin həlledici qüvvəsi kimi öz gücünü artırmağa çalışır və bu yolla həm də Avratlantik məkana nüfuzunu gücləndirmək siyasəti yürüdür;

-Rusiya əlindəki enerji xammalından Avra-Asiya məkanında siyasi mərkəz rolunu oynamaq üçün cəhd göstərir;

-Çin daha çox Cənubi-Şərqi Asiyanın iqtisadi-siyasi təsir mərkəzi kimi özünü təsdiq etməyə çalışır;

-Rusiya və Çin texno-iqtisadi dövlət kimi yeni statuslar qazanmaqda israrlıdırlar;

-Rusiya Avrasiyada geostrateji-texniki dövlət kimi də gücünü qorumaqda israrlıdır və bu yolla özünün əvvəlki dünya nüfuzunu bərpa etməkdə təkidlidir;

-Rusiya Avro-Asiya mədəniyyətinin (buraya slavyan mədəniyyəti və pravoslavlıq dini inancları da daxil olmaqla) aparıcı qüvvəsi, Çin isə buddizmin mərkəzi subyekti kimi dünyada nüfuzlarını qorumaqda israrlıdırlar;

-Çin və Rusiya kimi dövlətlər buddizm və xristianlıq arasında birləşdirici qurşaq rolunu oynayan müsəlman-türk dünyasında öz nüfuzlarını qorumağa can atırlar.



## NƏTİCƏ:

Avrasiya çoxmərkəzli beynəlxalq sistem əsasında formalaşan bir geosiyasi məkana çevrilmişdir. Geosiyasi materikdə münasibətlər və əlaqələr sistemində müxtəlif gücə malik olan dövlətlərin şərti olaraq böyük, orta və kiçik adlana biləcək qrupları meydana gəlmişdir. Bütün bu dövlətləri ümumi mübarizə meydanında birləşdirən maraq amilinin təmin olunması hal-hazırda həm liberal, həm də radikal yollarla həyata keçirilir. Onu da fəlsəfi əsaslarla qeyd etmək olar ki, radikalıq liberallığın (ola bilər ki, lazımi enerjinin) çatışmadığı anlarda meydana gəlir. Dövlətlər də müəyyən xarakterə malik olurlar. Dövlətlər də adətən insanlar kimi ümumi hallarda "təbiətən sakitdirlər" və öz aralarında tarazlı və sabit əsaslı münasibətləri və vəziyyətləri qəbul edirlər. Bütün dövlətlər müharibəsiz şəraitdə öz maraqlarını genişləndirməyə və özlərini inkişaf etdirməyə səy göstərirlər. Buradan da belə bir nəticə ortaya çıxır ki, dövlətlər sabitliyi əsas kriteriya kimi götürən qurumlardır.

Avrasiyanın da özündə dövlətlərarası münasibətlərdə nisbi tarazlıq vəziyyətləri formalaşmaqdadır. Avrasiyanın Avropa, Rusiya, Çin, Hindistan kimi böyük potensiala malik olan dövlətləri (güc mərkəzləri) bu materikin siyasi mühitini çoxtarazlı (*həm də məcburiyyətindən, yəni özünü itirmə təhlükəsindən irəli gələrək*) etmişdir. Bu gün Avrasiya daxilən gərilə-gərilə inkişaf edən bir bütövə çevrilməkdədir. Bu bütöv məkanda həm sivilizasiya məkanları, qurşaqları, həm də iqtisadiyyat və siyasət mərkəzləri materikin geosiyasi fonunu çoxpalıtralı etmişdir. Rəngarənglikdən də məhz daxili ziddiyyətlər ortaya çıxır və Avrasiya digər materiklərə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Avrasiyanın nəhəngliyi və inkişaf fərqi onun daxilində həm ziddiyyətliliyi, həm də eyniliyi və oxşarlığı yaratmaqdadır. Buna görə də siyasi sistemlərdə qruplaşmalar meydana gəlməkdədir. Avrasiya ümumziddiy-

yətlər fonunda inkişaf etdikcə öz daxilinə digər materiklərin maraqlarını da cəlb edir. Bu baxımdan da daha çox dünya siyasətinin fundamental mərkəzi rolunu oynamaqdadır.

Burada bir tərəfdən birləşmə və konsolidasiya (Avropa İttifaqında) digər tərəfdən də ayrılımlar və ziddiyyətlər -güc mərkəzləri arasında- baş verməkdədir. Bu kimi proseslər isə **universallığa** xidmət edir. Yəni hər bir Avrasiya dövlətinin siyasəti özünə, daxili məkanına bağlıdır. Daxili amillərə (məkanə endemik olan amillər) köklənən siyasətsiz geosiyasi Avrasiya da yoxdur.

Onu da qəbul etmək olar ki, indi bütün dünya fikirləşir ki, insanlıq (humanizm) əsasdır və **insanlıq** bütün məqsədlərin ən alisidir. Bu fikirlərin Avrasiyada-dünya siyasəti mərkəzində, daha çox olması labüddür. Çünki Avrasiyanın siyasi mühiti təbii ki, digər materiklərə də təsirlərini göstərmək iqtidarındadır. Dünyanın mərkəzi xarakteri Avrasiyadan meydana gəlir, desək, yanlışlıq.

Avrasiyanın geosiyasi mühitində (*geosiyasi mühit öz baza mənasını iqtisadi və hərbi, eləcə də başəri dini kriteriyalardan götürür*) NATO Alyansı daha da fəal rol oynayır. Əgər biz geosiyasətdə qabarıq ünsür kimi, hərbi siyasəti görsək onda belə qənaətə gələ bilərik ki, geostrategiya və Avrasiyada onun sistemli qaydada həyata keçirilməsini təmin edən NATO geosiyasətin baza ünsürü olaraq böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bu gün məkan üzrə qruplaşmalar o həddə gəlib çatıb ki, NATO artıq BMT-nin analoqu olmaqda olan bir ittifaqa çevrilməkdədir. Gələcəkdə ehtimal oluna bilər ki, NATO ilə BMT arasında təşkilatların rəqabəti həyata keçsin. O zaman Avropa İttifaqının və ya digər bir güclü ittifaqın burada tarazlı mövqe tutması labüd amilə çevrilmiş olsun.

Nəticə etibarilə onu da qeyd etmək olar ki, böyük dövlətlər Avrasiyanın, Avrasiya isə ümumdünyanın geosiyasi mühitini formalaşdırən subyekti kimi böyük önəmə malikdir.

## İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Politologiya. İzahlı lüğət. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 352 səh.;

ABŞ Hərbi Dəniz Kolleci, professor Ceyms Kuk. ABŞ müdafiə strategiyasının təlimatı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 35-39;

Bəxtiyar Zamanov. NATO-nun genişləndirilməsi və Açıq qapı siyasətinə dair konfrans (video).- Amerika Universitetinin Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda. Vaşinqton şəhəri. 09 may 2012-ci il. <http://www.amerikaninnesi.org/content/nato-151006785/1214948.html>;

Dr. Aytən Mustafayeva. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru, Millət vəkili, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin İnsan Hüquqları Komitəsinin üzvü. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 13-16;

Gürcüstan NATO-nun aspirant ölkəsi kimi yüksək statusa sahib olub. 09-12-2011. <http://www.milaz.info/news.php?id=20670>;

Daniel Kristian Ciobanu. Rumıniyanın Azərbaycandakı səfiri, NATO-nun Azərbaycanda Əlaqələndirici Səfirliyi. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 17-20;

Əli Hüseynli, Milli Məclisin Hüquq Siyasəti və Dövlət Quruculuğu Komitəsinin Sədri, Millət vəkili, Azərbaycan Hüquqsünasları Konfederasiyasının Sədri. Giriş nitqləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 9-12;

Qüdrət Həsənzadə, Millət vəkili, Azərbaycan Hüquqsünasları Konfederasiyasının İdarə Heyətinin üzvü, Azərbaycan-NATO Parlament Assambleyasında nümayəndə heyətinin üzvü. I Panel: Təhlükəsizlik məsələləri, müdafiə sektorunda islahatlar və Avrasiya inteqrasiya-Azərbaycan və NATO-dan baxış. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 21-22;

Zahid Oruc, Millət vəkili, Milli Məclisin Təhlükəsizlik və Müdafiə Məsələləri Komitəsinin üzvü. Azərbaycan və NATO üçün sammitdən sonrakı dövrdə yeni imkanlar. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları



üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 28-29;

Rusiya özünün rəqibi kimi yenə də Qərbi və ABŞ-ı görür. Rusiyanın yeni xarici siyasət konsepsiyası əsas müddəalar.

<http://newtimes.az/az/politics/1465/#.UUBx2xen3v0>. 12 mart 2013- Newtimes.az;

Politologiya. Ensiklopedik lüğət.-Bakı: "Günəş" nəşriyyatı, 2008;

Uilyam Lau. NATO-nun Cənubi Qafqaz üzrə Bürosu. NATO tərəfdaşlığının gələcəyi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutu. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı Çikaqo sammitindən sonra: əməkdaşlıq üçün yeni perspektivlər. Konfrans materialları. "Elm və təhsil", 2012. 118 səh., ss. 23-27;

Nazim Cəfərsoy. AVROPADA ADI SİLAHLI QÜVVƏLƏR MÜQAVİLƏSİ (AASQM) VƏ RUSİYA. 31.07.2007. <http://www.qafsam.org/page/130/az>.

ABŞ nüvə silahlarından imtina edir. 16-02-2012. <http://eurovision.ann.az/az/43286/sok-abs-nuv%09%99-silahlarindan-imtina-edir/>;

RZA ADİL. NÜVƏ SİLAHININ YAYILMAMA SAZIŞI: QISA TARİXİ EKSKURS. 4 sentyabr 2008.

<http://deyerler.org/texts/news/siyaset/print:page,1,13454-niv-sblahinin-yayilmama-sazbb-qisa-tarbx-ekskurs.html>;

Nəsimov E.M. Siyasət (nəzəriyyələr, mövqelər, baxışlar, təhlillər, ideyalar, təkliflər, proqnozlar) elmi və elmi-publisistik məqalələr toplusu. II CİLD, Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 600 s.;

Nəsimov E.M. Siyasətin tərkib hissələrinin hərəkət xüsusiyyətləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010.-116 səh., ss.108-110;

E.M. Nəsimov. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. "Elm və təhsil" nəşriyyatı, Bakı-2013, 544 səh.;

E.M.Nəsimov. İnkişaf və sülh ideyaları. III kitab. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı 2013, 216 səh.;

E.M. Nəsimov. Beynəlxalq münasibətlər və dövlətlərin güclərinə görə təsnif olunmalarının əsasları (qlobal və regional miqyasda sülhün təmin edilməsində dövlət gücünün rolu-təsiredici amil kimi). Bakı, "Elm və Təhsil", 2013, 320 səh.;

E.M.Nəsimov. Münasibətlərin balanslaşdırılması (dövlətdaxili siyasətdə və beynəlxalq aləmdə). Dinamik inkişaf; sabitlik; sülh (dünya sülhü). I CİLD. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı; 2012, 550 səh.;

NATO sammiti sona çatdı. 22 / 05 / 2012  
[http://publika.az/index.php?action=static\\_detail&static\\_id=5282](http://publika.az/index.php?action=static_detail&static_id=5282);

Z.Ziya. Suriya bombalanacaq? Davudoğlu: Türkiyənin Suriyaya qarşı hərbi əməliyyatlar keçirmək üçün mandati var. "Ekspress" qəzeti. 28 avqust 2013-cü il. № 155 (3767);

Георгий Зотов, Гуанчжоу-Гонконг (Китай). Дракон и хомячок. Проглотит ли Китай республики бывшего СССР. газ. Аргументы и факты. №26 (1703) 26 июня-2 июля 2013 г.;

Договор о нераспространение ядерного оружия.  
<http://www.ru.wikipedia.org>;

Жиль Мерритт. Что наш взгляд, значительно повлияет на безопасность в 2013 году и почему? <http://www.nato.int/docu/review/2012/Predictions-2013/Impact-security-2013/RU/index.htm> ;

Владимир Иванович МЕДВЕДЕВ  
генерал-лейтенант в отставке, руководитель группы РСМД на переговорах по ядерным и космическим вооружениям, бывший начальник Центра по уменьшению ядерной опасности. Российско-американские соглашения в области контроля над ядерными вооружениями.  
<http://www.armscontrol.ru/course/lectures03b/vim031008.htm>;

Дмитрий Петров. В Средиземноморье запахло войной: Гибралтар рассорил Британию и Испанию 13.08.2013.  
<http://www.vesti.ru/doc.html?id=1117420&cid=5>;

Заместитель генсека НАТО рассказывает о визите в Москву апреля, 03/ 2013. <http://www.nato-russia-council.info/ru/articles/20130403-nrc-ambassador-vershbow-interview/>;

Ксингью Жанг, начальник брюссельского корпункта газеты «Будни китайской молодежи». НАТО должна дважды подумать о своем будущем.  
[http://www.nato.int/docu/review2008/08/FUTURE\\_OF\\_NATO/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review2008/08/FUTURE_OF_NATO/RU/index.htm)

Краткая история НАТО.  
<http://www.nato.int/history/nato-history.html>;

Справочник НАТО. Юбилейное издание к пятидесятой годовщине НАТО. Отдел информации и прессы. Брюссель 1988. NATO-1110 Brussels, Belgium 1998-1999 Second Reprint;

Справочник НАТО. Office of Information and Press. NATO -1110 Brussels-Belgium. NATO 2001. ISBN 92-845-0165-2; HB0801RUS.;

Сергей Михеев. 22.04.2013. «Мы должны понимать, что НАТО остается нашим потенциальным противником.  
<http://www.km.ru/spetsprekty/2013/04/19otnosheniya-rossii-i-nato/709276-my-dolzheny-ponimat-chto-nato-ostaetsya-nash/>;

Экономика Китая: его сильнейшее оружие или слабое место? Дэвид Сноудон, «Бизнес монитор интернешнл», рассуждает о том, как рост экономической активности Китая неразрывно связан с



перспективами безопасности этой страны.  
[http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise\\_china\\_geopolitical/RU/index.htm](http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/rise_china_geopolitical/RU/index.htm);

Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. 03.04.2008. Обнародовано главами государств и правительств, участвовавшими в заседании Североатлантического совета в Бухаресте 3 апреля 2008 г.

Коммюнике (2008) 049.  
[http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official\\_texts\\_8443.htm?mode=pressrelease](http://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrelease);

Майкл Гасс (Michael Gass). Внешняя политика США: катастрофа длиной в шестьдесят лет. ("Truthout", США). 16/04/2010. Оригинал публикации: US Foreign Policy: Sixty Years of Disaster. Опубликовано: 15/04/2010 15:01.  
<http://www.inosmi.ru/asia/20100416/159355351.html>;

НАТО признала Россию и Китай главными врагами своей кибербезопасности.  
<http://www.km.ru/science-tech/2012/10/18/voenno-politicheskii-blok-nato/695139-nato-priznalo-rossiyu-i-kitai-glavnumi>;

Фредерик Кунэ. НАТО и Южный Кавказ. – Кавказский институт мира, демократии и развития, Тбилиси, 2003. Пер.с английского-Гурам Думбадзе;

Саадат Юсифова. Доктор философии по юридическим наукам. «Односторонняя декларация независимости Косово, или что ждет международное право», Баку: Чашыюглу, 2010.-364 с.;

Chicago Summit Declaration. Issued by the Heads of State Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Chicago on 20 May 2012.  
[http://www.nato.int/cps/ennatolive/official\\_texts\\_87593.htm?mode=pressrelease](http://www.nato.int/cps/ennatolive/official_texts_87593.htm?mode=pressrelease). Press Release (2012) 062 Issued on 20 May.2012;

NATO Member Countries. North Atlantic Treaty Organization. By Matt Rosenberg, About.com Guide. Updated May 20, 2009  
<http://geography.about.com/cs/politicalgeog/a/nato.htm>;

[http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics\\_52044.htm](http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_52044.htm)

Luke Coffey. The U.S. Should Back Montenegro's NATO Membership.  
<http://www.heritage.org/research/reports/2013/06/the-us-should-back-montenegro-s-nato-membership>

Format: 60x84 1/16. Tiraž 50. Sifariş № 73

---

DİA-nın mətbəəsi